

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΝ
ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ
ΑΝΑΜΕΣΑ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

αυτές οι εικασίες γίνονται αιτίες, όταν είναι οι πιο πιθανές που μπορεί να εξάγει κανείς από τη φύση των πραγμάτων και τα μόνα μέσα που υπάρχουν για να ανακαλύψει την αλήθεια, τα συμπεράσματα όμως που θα βγάλω από αυτές δε θα είναι καθόλου, γι' αυτόν το λόγο, εικασίες, αφού πάνω στις αοχές που μόλις θεμελίωσα, δε θα μπορούσε να δημιουργηθεί κανένα άλλο σύστημα που δε θα έδινε τα ίδια αποτελέσματα, και που από αυτά δε θα έβγαζα τα ίδια συμπεράσματα.

Αυτό θα με απαλλάξει από το να επεκτείνω τις σκέψεις μου γύρω από τον τρόπο που το χρονικό διάστημα αντισταθμίζει την έλλειψη αληθοφάνειας των γεγονότων γύρω από την καταληκτική δύναμη της στήμαντης αιτίας όταν αυτή επιδρά συνεχώς γύρω από την αυνομία στην οποία βρισκείται κανείς αφενός να διαγράψει μερικές υποθέσεις αν, αφετέρου, αδύναται να τους δώσει το βαθμό ββαιότητας που απαιτούν τα γεγονότα γύρω από το ότι, για να συνδεθούν δύο γεγονότα δοσμένα σαν πραγματικά, με μια σειρά από άλλα ενδιάμεσα γεγονότα, άγνωστα ή ιδωμένα σαν τέτοια, επαρκείται στην ιστορία, όταν την έχουμε, και μας δώσει εκείνα που τα συνδέουν και, εν τη απουσία της, επαρκείται στη φιλοσοφία να προσδιορίσει τα παρόμοια γεγονότα που μπορούν να τα συνδέσουν τέλος, γύρω από το ότι, στα γεγονότα η ομοιότητα μεταξύ τους ελαττώνει στις διάφορες κατηγορίες τον αξιόμο του πολύ περισσότερο απ' ό,τι φανταζόμαστε. Μου αρκεί να προσφέρω αυτά τα στοιχεία στους κριτές μου, για να τα λάβουν υπόψη μου αρχεί να έχω έτσι εργαστεί, ώστε οι άλλοι αναγνώστες να μη χρειαστεί να τα προσέξουν.

φυσικών ατυχημάτων: οι πλημμύρες, τα παλιφοροικά κύματα, οι εκρήξεις ηρασιτείων, οι μεγάλοι σεισμοί, οι παρκαριές που ξεκίνησαν από κάποιον κερτανό και οι οποίες κατέστρεψαν τα δάση, όλα στα μπορεί να τρώμαξεν και να σκόρπισαν τους άγριους κατοίκους μιας περιοχής, θα πρέπει στη συνέχεια να τους συγκέντρωσαν για να αντι-μεταπίσουν από κοινού τις κοινές απάλλειες. Η παράδοση των φυσικών καταστροφών, που ήταν τόσο συχνές τον παλιό καιρό, δείχνει τι μέσα χρησιμοποίησε η Θεία Πρόνοια, για να κάνει τους ανθρώπους να πληριάσει ο ένας τον άλλον.»

Όλα αυτά τα εξοπετικιά συμβάντα δε μας λάνουν να καταλάβουμε πώς ο μοναχικός άγιος μοθάινει να ζει σε κοινωνίες. Αυτό το κείμενο λοιπόν δεν πειθει και ο Ρουσό προτιμήσε να περάσει χωρίς να αγήξει αυτό το πρόβλημα που, κατά βάθος, είναι άλλο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο πρώτος που έχοντας περιφράξει ένα κομμάτι γης, σκέφτηκε να πει: Αυτό είναι δικό μου, και βρήκε ανθρώπους αρκετά αφελείς ώστε να τον πιστέψουν, υπήρξε ο πραγματικός ιδρυτής της κοινωνίας των πολιτών. Από πόσα εγκλήματα, πολέμους, φόνους, από πόσες αθλιότητες και αίσχη, θα είχε απαλλάξει το ανθρώπινο γένος εκείνος που, ξεριζώνοντας τους πασσάλους ή σκεπάζοντας το χαντάκι, θα φώναζε στους συνανθρώπους του: «Μην ακούτε αυτόν τον αγύρτη. Χαθήκατε, αν ξεχάσετε πως οι καρποί ανήκουν σε όλους και η γη δεν ανήκει σε κανέναν.»! Φαίνεται όμως ότι τότε τα πράγματα είχαν φτάσει ήδη σε

1. Βλ. στην *Εγκυκλοπαίδεια* το άρθρο «Bacchionites» (του Ντιντερό): «Αφού κατάγγησαν ανάμεσα τους τις απαισιες διακρίσεις του δικό σου και δικό μου, τους έμναν λίγα πράγματα για να μην έχουν πια τίποτα να τους ενοχλεί και να είναι τόσο ευτυχισμένοι όσο είναι επιφρεπτό σ' έναν άνθρωπο.» (Textes choisis, τόμ. II, σελ. 124).

Βλ. επίσης Morelly, *Code de la nature*, σελ. 72, «Classiques du peuple». Ο Ρουσό, όπως και ο Μορέλι, θεωρεί πως η εγκαθίδρυση της ατομικής ιδιοκτησίας είναι η αρχή όλων των κοινωνικών κακών. Εκεί σταματούν να συμφωνούν, γιατί ο Μορέλι χωράζει τα σχέδια μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, ενώ ο Ρουσό κρίνει πως κάθε κοινωνία δεν μπορεί να βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία, και στα όνειρά του περιορίζεται στο να μειώσει την ανισότητα των αγαθών. Αυτό το κείμενο στρέφεται έντονα εναντίον των νομικών που προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν την ατομική ιδιοκτησία. Μοιάζει μάλιστα να είναι μια άμεση απόρριψη του Λοκ (Essai sur le gouvernement civil, κεφ. VII, κυρίως παράγγ. 37).

χωρεί αμφιβολία πως θα τον ακολουθούσε χωρίς ενδοιασμούς, και πως, αφού έπιανε τη λεία του, δε θα νοιαζόταν καθόλου που στάθηκε αυτά να χάσουν τη δική τους λεία οι σύντροφοί του.

Εννοείται πως μια τέτοια συναλλαγή δεν απαιτούσε μια γλώσσα πολύ πιο εκλεπτυσμένη από εκείνη της κορούνας ή του πιθήκου, που σχηματίζει ομάδες με τον ίδιο περίπου τρόπο. Άναρθρες κραυγές, πολλές χειρονομίες και κάποιοι μιμητικοί θόρυβοι πρέπει να αποτελούσαν για πολύ καιρό την παράνομια γλώσσα. Με την κατά τόπους πρόσβαση στη γλώσσα αυτή μερικών έναρθρων και συμβατικών ήμων, των οποίων η θέσπιση, όπως το έχω ξαναπεί, δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί, προέκυψαν διαφορετικές γλώσσες, χονδρειαδείς όμως, ατελείς, και περίπου σαν αυτές που και σήμερα ακόμα έχουν διάφορα άγρια έθνη. Περωό σαν με μονοκοντυλιά πάνω από χιλιόδες αιώνες αναγκασμένος από την πληθώρα των πραγμάτων που έχω να πω και από τη σχεδόν ανεπαίσθητη πρόοδο των πρώτων αυτών εποχών. Γιατί όσο πιο αργά ήταν τα γεγονότα στη διαδοχή τους, τόσο πιο γρήγορα περιγράφονται.

Οι πρώτες αυτές πρόοδοι έδωσαν τελικά στον άνθρωπο τη δυνατότητα να κάνει πιο γρήγορες προόδους². Όσο ο νους φωτιζόταν, τόσο η τεχνική τελειοποιόταν. Σύντομα έπαψε να κοιμάται κάτω από το πρώτο τυχόν-δέντρο, ή να μένει σε σπηλιές. Βρήκε σκληρές και κοφτερές πέτρες που σαν πέλεκεις του χρησίμευσαν για να κόβει τα ξύλα, να σκάβει τη γη και να κάνει καλύβια από κλαδιά, που στη συνέχεια σκέφτηκε να τα επαλειφεί με άργιλο και λάσπη. Τούτη εδώ υπήρξε η εποχή μιας πρώτης επανάστασης, η οποία δημιούργησε τη σύσταση και τη διάκριση των οικογενειών, και εισήγαγε ένα είδος ιδιοκτησίας³, απ' όπου ίσως να γεννήθηκαν ήδη πολλοί καβγάδες και μάχες. Ωστόσο, μίας και είναι πιο αληθοφανές πως οι δυνατότεροι ήταν αυτοί που πρώτοι έφτιαξαν κατοικίες, γιατί ένιωθαν ικανοί να τις προστατεύσουν, μπορούμε να πιστέψουμε ότι οι αδύνατοι βρήκαν πως είναι πιο άμεσο και πιο ασφαλές το να τους μιμηθούν παρά να δοκιμάσουν να τους ξεπετύσουν. Όσο γι' αυτούς που ήδη είχαν καλήβες, ο καθένας δε θα ζητούσε να πάρει εκείνη του γείτονα, όχι τόσο

1. Βλ. σελ. 95 και 98.

2. Ο Ρουσό ανακαλύπτει, μόνο με τη λογική, χωρίς προσφυγή στην ιστορία, πως οι πρόοδοι του ανθρώπου, πολύ αργές στην αρχή, θα επιταχυνθούν.

3. «Ένα είδος ιδιοκτησίας»: η ιδέα δε συγκεκριμενοποιείται, αλλά η έμφραση μοιάζει να υποδεικνύει πως η ιδιοκτησία είναι αβέβαιη, ασταθής χωρίς μια νομική βάση. Πάντως, είναι με την εμφάνιση της ιδιοκτησίας που πολλαπλασιάζονται οι συγκρούσεις ανάμεσα στους ανθρώπους.

Αν και οι όμοιοι του δεν ήταν γι' αυτόν ό,τι είναι για μας, κι ενώ δεν είχε με αυτούς περισσότερες δοσοληψίες απ' ό,τι με τα άλλα ζώα, δεν τους ξέχασε στις παρατηρήσεις του. Οι ομοιότητες που ο χρόνος του έδωσε την ευκαμία να διακρίνει μεταξύ τους, στη θηλυκιά του και στον ίδιο, τον έκαναν να σκεφτεί απέναντί τους, δε δέχθηκε, και βλέποντας πως όλοι συμπεριφέρονταν όπως θα έκανε ο ίδιος σε παρόμοιες περιστάσεις, συμπέρανε πως ο τρόπος που αυτοί σκέπτονταν και αισθάνονταν ήταν εντελώς ίδιος με τον δικό του, και αυτή η σημαντική αλήθεια, καλά εδραιωμένη στο πνεύμα του, τον έκανε να ακολουθεί, με μια προαισθήση το ίδιο σίγουρη και ταχύτερη από τη διαλεκτική, τους καλύτερους κανόνες συμπεριφοράς που είχε συμφέρειν να τηρεί για τον καλό και για την ασφάλειά του.

Έχοντας μάθει από πείρα πως το μόνο κίνητρο των ανθρώπων δραστηριοτήτων είναι η ανάγκη για καλοτέραση¹, ήταν σε θέση να διακρίνει τις σπάνιες περιπτώσεις, όπου το κοινό συμφέρον θα τον οδηγούσε να υπολογίζει στη βοήθεια των συνανθρώπων του, και τις ακόμα σπανιότερες, όπου ο ανταγωνισμός θα έπρεπε να τον κάνει να τους αποφεύγει. Στην πρώτη περίπτωση, έσμιγε μαζί τους σε κοπάδι, ή το πολύ-πολύ σε ένα είδος ελεύτερου συνεταιρισμού που δε δέσμευε κανέναν, και που δε διαφορούσε περισσότερο από την ανάγκη που τον δημιουργούσε. Στη δεύτερη, καθένας ζήτησε να έχει πλεονέκτημα, ή ανοικτά με τη δύναμη, αν πίστευε πως μπορούσε, ή με επιδειξιότητα και πονηριά, αν αισθάνονταν πιο αδύνατος.

Αυτός ήταν ο τρόπος που ασυναίσθητα μπόρεσαν οι άνθρωποι να σχηματίσουν μια ιδέα εντελώς στοιχειώδη για τις αμοιβαίες υποχρεώσεις, και για το πλεονέκτημα που έδινε η εκπλήρωσή τους, μοναχά όμως για όσο καιρό το άμεσο και χειροπιαστό συμφέρον θα το απαιτούσε. Γιατί η πρόβλεψη ήταν κάτι το ανύπαρκτο γι' αυτούς, και απέχονταν ούτε καν για άλλη μέρα. Επρόκειτο να πιάσουν ένα ελάφι, Καθένας καταλάβαινε καλά πως έπρεπε να φυλάξει πιστά τη θέση του. Αν όμως τύχαινε να περάσει κοντά από κάποιον κανέναν λογός, δε

1. Η ψυχολογία του Ρουσό βρέσκεται πολύ πιο κοντά στην ψυχολογία του Χομπερτ για τον οποίο κατά τη φυσική κατάσταση ο άνθρωπος είναι αφημένος στα πάθη του, παρά στην ψυχολογία των νομικών, για παράδειγμα, του Πουφεντορφ, ο οποίος θεωρεί πως η λογική είναι ικανή να κορφαρχήσει στα πάθη. Αλλά ο Ρουσό καταλογίζει στον Χομπερτ ότι προσδίδει στη φύση πάθη που έχουν κοινωνική καταγωγή.

2. Φαίνεται πως εδώ επιστρέφουμε σε μια προηγουμένη κατάσταση από αυτή που περιγράφεται στις σελίδες 30-31. Οι σπάνιες ευκαιρίες δε συγκεκριμενοποιούνται. Για τις πρώτες συναθροίσεις σε ομάδες υπάρχει κάποια ασάφεια.

νον την πρόδο της, κλοντάς την πιο απαράιτητη. Μεγάλες πλημυρές ή σεισμοί περιπόλωσαν με νερά ή γκρεμούς κατοικημένες περιοχές. Γήινες ανακατατάξεις απέσπασαν και απέκοψαν μέρη της ηπείρου σχηματίζοντας νησιά. Εγνωείται πως ανάμεσα σε ανθρώπους που έτσι βρέθηκαν πιο κοντά και ήταν υποχρεωμένοι να ζήσουν μαζί, πρέπει να δημιουργήθηκε ένα κοινό ιδίωμα ευκολότερα απ' ό,τι ανάμεσα σ' αυτούς που περιπλανιόνταν ελεύθερα μέσα στα δάση της ηπειρωτικής χώρας. Είναι έτσι πολύ πιθανό πως μετά από τις πρώτες τους απόπειρες ναυσιπλοΐας, οι νησιώτες μας μετέφεραν τη χρήση της ομιλίας. Και είναι τουλάχιστον πολύ αληθοφανές το ότι η κοινότητα και οι γλώσσες γεννήθηκαν και τελειοποιήθηκαν στα νησιά, πριν γίνουν γνωστές στην ήπειρο.

Τα πάντα αρχίζουν να αλλάζουν όψη. Οι άνθρωποι που μέχρι τώρα περιπλανιόνταν στα δάση, έχοντας αποκτήσει πιο μόνιμο τόπο διαμονής, σιγά-σιγά πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, ενώνονται σε διάφορες ομάδες και τελικά σχηματίζουν, σε κάθε τόπο, ένα ιδιαίτερο έθνος, ενωμένο με ήθη και χαρακτήρες, όχι από κανονισμούς και νόμους, αλλά από τον ίδιο τον τρόπο ζωής και διατροφής και από την κοινή επίδραση του κλίματος. Μια μόνιμη γεινιότητα δεν αποκλείεται στο τέλος να δημιουργήσει κάποιους δεσμούς ανάμεσα στις οικογένειες. Νέοι διαφορετικοί φύλοι κατοικούν σε γειτονικές καλύβες. Η παραδοσιακή σχέση που η φύση επιτάσσει φέρνει γρήγορα μίαν άλλη, όχι λιγότερο ευχάριστη και πιο σταθερή λόγω της συναναστροφής. Αποκτούν τη συνήθεια να παράτηρουν διάφορα πράγματα και να κάνουν συγκρίσεις, αποκτούν σιγά-σιγά ιδέες αξίας και ομορφιάς, οι οποίες δημιουργούν αισθήματα προτίμησης. Με το να βλέπονται συχνά, δεν αντέχουν πια να μη βλέπονται. Ένα συναισθήμα γλυκό και τρυφερό υπεισέρχεται στην ψυχή, και στην παρρηλική εναντίωση μεταβάλλεται σε παρόμοιο πάθος: Η ζήλια ξυπνάει μαζί με τον έρωτα. Η δαχμόνια θριαμβεύει και στο πιο τρυφερό πάθος θυσιάζεται ανθρώπινο αίμα³.

1. Ευτυχής εξέλιξη, η οποία επιτρέπει ως ένα βαθμό τη συγκάλυψη των ανεπαρκειών που υπογραμμίστηκαν παραπάνω. Οι άνθρωποι θα γίνονταν κοινωνικοί εκεί όπου κάποιες φυσικές συμπτώσεις θα τους είχαν υποχρεώσει να ζήσουν μαζί. Αλλά είναι περίεργο που ο Ρουσό καταφέρει σ' αυτή την υπόθεση, μόνο αφού έχει περιγράψει τις πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις. Το πρόβλημα της καταγωγής της γλώσσας, το οποίο στο πρώτο μέρος έμεινε άλυτο χωρίς την προσφυγή στη Θεία Πρόνοια, γίνεται τώρα πιο εύκολο. Το δόγμα που τίθεται στη σελίδα 98 φαίνεται πως ξεχάστηκε.

2. Επίδραση του Μοντεσκιέ.

3. Διαλεκτική άποψη. Το πιο ήπιο συναισθήμα, όταν γίνεται πιο έντονο, καταλήγει στο αντίθετό του, μια ορμητική οργή.

επειδή δεν του ανήκε, όσο γιατί του ήταν άχρηστη και δεν μπορούσε να την αρπάξει, χωρίς να εκτεθεί σε μια πολύ σφοδρή μάχη με την οικογένεια που την κατοικούσε.

Οι πρώτες εξελίξεις στον συναισθηματικό τομέα υπήρξαν το επάκλουθο της νέας κατάστασης που συγκέντρωσε σε μια κοινή κατοικία τους άντρες και τις γυναίκες, τους γονείς και τα παιδιά. Η συνεχής συμβίωση γέννησε τα πιο τρυφερά συναισθήματα που γνώρισαν ποτέ οι άνθρωποι. Τη συζυγική αγάπη και τη γονική αγάπη. Κάθε οικογένεια έγινε μια μικρή κοινωνία τόσο πιο ενωμένη όσο η αμοιβαία αφοσίωση και η ελευθερία ήταν οι μόνοι δεσμοί. Και τότε ήταν που δημιουργήθηκε η πρώτη διαφορά στον τρόπο ζωής των δύο φύλων, ο οποίος μέχρι τότε ήταν ίδιος. Οι γυναίκες έμειναν στο σπίτι και συνηθισαν να φυλάνε την καλύβα και τα παιδιά, ενώ ο άντρας πήγαινε σε αναζήτηση τροφής. Επίσης, τα δύο φύλα άρχισαν να χάνουν κάτι από την αγριότητα και από το σφρίγος τους μ' αυτή την κάπως πιο μαλακή ζωή. Όμως, αν και ο καθένας χωριστά έγινε λιγότερο ικανός να αντιμετωπίσει τα άγρια θηρία, σε αντιστάθμισμα, τους ήταν πιο εύκολο να συναζονται και να τους αντιστεκόνται από κοινού.

Κάτω από αυτές τις νέες συνθήκες, με μια ζωή απλή και μοναχική, με πολύ περιορισμένες ανάγκες, και με τα εργαλεία που είχαν εφευρέσει για να τις εξυπηρετούν, οι άνθρωποι, έχοντας στη διάθεσή τους πάρα πολύ ελεύθερο χρόνο, τον χρησιμοποιούσαν για να προσφέρουν στον εαυτό τους πολλών ειδών ανέσεις άγνωστες στους πατεράδες τους. Και τούτος εδώ υπήρξε ο πρώτος λόγος ζήλιος που έβραλαν στον εαυτό τους. Δίχως να το αντιληφθούν, και η πρώτη πηγή δεινών που προετοιμάσαν για τους απογόνους τους. Γιατί πέρα από το ότι συνέχισαν έτσι να κάνουν νωθρό το σώμα και το πνεύμα τους, επειδή οι ανέσεις αυτές είχαν χάσει, λόγω συνήθειας, όλη τους τη χάρη και ταυτόχρονα κατάντησαν οληθινές ανάγκες, η στέρεσή τους έγινε πολύ πιο σκληρή απ' ό,τι ήταν ευχάριστη η κατοχή τους, και ήταν κανείς δυστυχισμένος αν τις έχανε, δίχως να είναι ευτυχιμένος όταν τις είχε¹.

Εδώ διακρίνεται κανείς λίγο καλύτερα το πώς θεσπίζεται η χρήση της ομιλίας ή πώς τελειοποιείται ανεπαίσθητα μέσα σε κάθε οικογένεια, και μπορούμε ακόμα να εικάσουμε με ποιο τρόπο διάφορες ιδιότητες αυτές μπόρεσαν να επεκτεινούν τη γλώσσα και να επιταχύνουν

1. Σε όλη την ανάπτυξη που ακολουθεί, η ζωή των ανθρώπων ζωγραφίζεται με τα πιο φιλικά χρώματα. Είναι σ' αυτήθα η χεύση εποχή. Υπάγει πρόοδος σε σχέση με τον μοναχικό άγριο. Αλλά αυτή η πρόοδος εμπεριέχει ήδη εν σπέρματι μια κατάπτωση. 2. Ιδέα που αναπτύχθηκε συχνά από τους αρχαίους μοραλιστές, τους επισοφιστικούς και τους στωικούς.

φυσικού οίκτου, από το να κάνουν οι ίδιοι κακό σε άλλον, αφού τίποτα δεν τους σπρώχνει σε κάτι τέτοιο, ακόμα και αν έχουν υποστεί κακό. Γιατί, σύμφωνα με το αξίωμα του σοφού Λοκ: *Δεν μπορεί να υπάρξει αδικία εκεί που δεν υπάρχει ιδιοκτησία*.

Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε πως η κοινωνία στο ξεκίνημά της και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, που είχαν ήδη διαμορφωθεί, απαιτούν απ' αυτούς ιδιότητες διαφορετικές από εκείνες που είχαν ως πρωτόγονοι. Πως, με το να αρχίζουν να μπαίνουν κανόνες στις ανθρώπινες πράξεις, και με το να γίνεται καθέννας, πριν από τους νόμους, τιμωρός για προσβολές που δέχτηκε, η καλοσύνη που ταίριαζε στη γνήσια φυσική κατάσταση δεν ταίριαζε πια στην κοινωνία που ταίριαζε κινούσε. Πως οι τιμωρίες έπρεπε να γίνονται αυστηρότερες όσο οι ευκαιρίες προσβολής γίνονταν πιο συχνές, και πως ο φόβος της εκδίκησης αντικαθιστούσε το φρένο των νόμων. Έτσι, αν και οι άνθρωποι έγιναν λιγότερο ανεκτικοί, και ο φυσικός οίκτος υπέστη ήδη κάποια αλλοίωση, η περίοδος αυτή της ανάπτυξης των ανθρώπινων ικανοτήτων, σε ίση απόσταση από την απάθεια της πρωτόγονης κατάστασης και από την εκρηκτική δραστηριότητα της φιλαυτίας μας, πρέπει να ήταν η πιο ευγυρισμένη και η πιο μακροχρόνια εποχή. Όσο το σκεπτόμαστε τόσο βεβαιούμε πως η κατάσταση αυτή προσφερόταν λιγότερο για επαναστάσεις: πως ήταν η καλύτερη για τον άνθρωπο (XVI), και πως ο άνθρωπος πρέπει να βγήκε από αυτή μόνο από κάποια μορφαία σύμπτωση, που για το κοινό καλό δεν έπρεπε να είχε ποτέ συμβεί. Το παράδειγμα των αγρίων, που όλους σχεδόν τους βρήκαμε σε ένα τέτοιο σημείο, φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι το ανθρώπινο γένος ήταν φτιαγμένο για να μείνει εκεί για πάντα, ότι αυτή η κατάσταση είναι η πραγματική νεότητά της οικουμένης, και ότι όλες οι προόδους που ακολουθήσαν υπήρξαν, εκ πρώτης όψεως, ισάριθμα βήματα προς την τελειοποίηση του ατόμου, στην πραγματικότητα, όμως, προς την εξασθένηση του είδους.

1. Στα γαλλικά «*chimere*» με τη λατινική έννοια της αδικίας, της προκατάληψης που σφέρεται εναντίον του άλλου. Και εδώ εμφανίζεται ο σημαντικότερος εόλος που έπαιξε η ιδιοκτησία στην ιστορία του ανθρώπου. Βλ. Locke, *Essai sur l'entendement humain*, IV, 3, 18.

2. Σημαντικότερη δήλωση. Είναι λοιπόν λάθος πως ο άνθρωπος ήταν πιο ευγυρισμένος στη φυσική κατάσταση. Είναι η κοινωνία στη γένεσή της που πλησιάζει κατά το μέγιστο στη χρυσή εποχή. Είναι αλήθεια πως ο Ρουσό αργότερα απολοποίησε τη θέση του: «Η βασική του αρχή, ότι η φύση έκανε τον άνθρωπο ευτυχισμένο και καλό, αλλά ότι η κοινωνία τον διασφείλει και τον κάνει δυστυχή» (*Dialogues III, Pléiade*, σελ. 934). Ο Ρουσό είναι λοιπόν ο πρώτος υπεύθυνος των καταχρηστικών απολοποιήσεων, τις οποίες υπέστη η θεωρία του.

Στο μέτρο που οι ιδέες και τα συναισθήματα πληθαίνουν, που το πνεύμα και η ψυχή ασκούνται, το ανθρώπινο γένος εξακολουθεί να εξημερώνεται, οι δεσμοί επεκτείνονται και τα δεσμά στενεύουν. Συνήθισαν να μαζεύονται μπρος στις καλύβες ή γύρω από ένα μεγάλο δέντρο. Το τραγούδι και ο χορός, γνήσια παιδιά του έρωτα και της σχολής, έγιναν η διασκέδαση ή μάλλον η απασχόληση των αγρόσχαλων και ομαδοποιημένων ανδρών και γυναικών. Ο καθέννας άρχισε να κοιτάζει τους άλλους και να θέλει να τον κοιτάζουν, και η δημόσια επίμηση απέκτησε τιμή. Αυτός που τραγουδούσε ή χόρευε καλύτερα, ο πιο όμορφος, ο πιο επιδέξιος ή ο πιο εύγαλωτος έχαιρε της μεγαλύτερης εκτίμησης, και ήταν τούτο εδώ το πρώτο βήμα προς την ανισότητα, και ταυτόχρονα προς τα πάνω: Από τούτες τις πρώτες προτιμήσεις γεννήθηκαν, από τη μια, η ματαιοδοξία και η περιφρόνηση, και από την άλλη, η ντροπή και ο φθόνος. Και η ζήμωση που προκλήθηκε από τα νέα αυτά προξόδια έδωσε τελικά συνθέσεις που αποδείχθηκαν μοιραίες για την ευτυχία και την αθωότητα του ανθρώπου.

Αμέσως μόλις οι άνθρωποι άρχισαν να αλληλοεκτιμούνται και η ιδέα της εκτίμησης σχηματίστηκε στο μυαλό τους, καθέννας πίστευε πως έχει δικαίωμα σ' αυτήν, και ήταν πια αδύνατο η παράλειψή της από κάποιον να μην έχει συνέπειες. Από εδώ βγήκαν τα πρώτα καθήκοντα της ευγένειας, ακόμα και ανάμεσα στους αγρίους, και κάθε κούσια παράβαση έγινε προσβολή, γιατί μαζί με το κακό που ερχόταν από την ύβρη, ο προσβλημένος ένιωθε και την περιφρόνηση προς το άτομό του, που συχνά ήταν πιο ανυπόφορη από το ίδιο το κακό. Και έτσι με το να τιμωρεί ο καθέννας την περιφρόνηση που του έδειξαν ανάλογα με την ιδέα που είχε για τον εαυτό του, η εκδίκηση έγινε φοβερή, και οι άνθρωποι σκληροί και αιμοχαρείς. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο είχε φτάσει το μεγαλύτερο μέρος των αγρίων λαών που γνώριζουμε. Και επειδή δε διαχωρίσαμε τις έννοιες όσο έπρεπε, και δεν προσέξαμε πόσο μακριά ήδη βρισκόταν αυτοί οι λαοί από την πρωταρχική φυσική κατάσταση του ανθρώπου, πολλοί έσπευσαν να βγάλουν το συμπέρασμα πως οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους σκληροί και πως έχουν ανάγκη από καλλιέργεια για να ημερέψουν, ενώ, αντίθετα, τίποτα δεν είναι τόσο ημερο όσο αυτοί στην πρωτόγονη κατάσταση, όπου τοποθετημένοι από τη φύση σε ίση απόσταση από τη βλακεία των ζώων και από τα φώτα των πολιτισμένων ανθρώπων, και περιορισμένοι, τόσο από το ένστικτο όσο και από τη νόηση, να προφύλασσονται από το κακό που τους απειλεί, συγκαταούνται λόγω του

1. Εδώ σφέρεται κατά του Χοιμής.

Είναι πολύ δύσκολο να εικάσει κανείς το πώς οι άνθρωποι γνώρισαν και χρησιμοποίησαν το σίδερο: Γιατί δεν μπορούμε να πιστέψουμε πως μόνοι τους φαντάστηκαν ότι πρέπει να βγάλουν το υλικό από το ορυχείο, και να κάνουν τις διάφορες απαραίτητες προετοιμασίες για να το λιώσουν, χωρίς να ξέρουν από πριν ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα. Από την άλλη μεριά, μπορούμε να αποδώσουμε ακόμη λιγότερο αυτή την ανακάλυψη σε κάποια τυχαία πυρκαγιά, αφού τα ορυχεία δε σχηματίζονται παρά σε άγονα μέρη, γυμνά από δέντρα και φυτά, τόσο που θα έλεγε κανείς πως η φύση είχε πάρει προφυλάξεις για να μας κρύψει από το μοιραίο μυστικό. Δεν απομένει λοιπόν παρά η εξαιρετική περίπτωση κάποιου ηφαιστειακού, ξερωνιάς λιωμένες μεταλλικές ύλες, θα έδωσε στους παρατηρητές, του την ιδέα να μιμηθούν τη δραστηριότητα αυτή της φύσης. Και ακόμα θα έπρεπε να τους αποδώσουμε πολύ θάρρος και ικανότητα προβλεψής, για να καταπιастούν με μια εργασία τόσο επίπονη και να προβλέψουν από τόσο νωρίς τα πλεονεκτήματα που θα αποκόμιζαν από αυτήν, πράγμα που δεν ταιριάζει παρά σε μυαλά κάπως πιο ακονισμένα απ' ό,τι αυτοί διέθεταν.

Όσο για τη γεωργία, ως αρχή ήταν γνωστή πολύ πριν από την πρακτική της εφαρμογή, και είναι αδύνατον οι άνθρωποι, οι οποίοι αγλούσαν τον επιστόμο από τα δέντρα και τα φυτά, να μην είχαν σχηματίσει αρκετά ευθάρματα μια ιδέα για τους τρόπους που η φύση χρησιμοποιεί για την αναπαραγωγή των φυτών. Η επιδεξιότητά τους όμως δε στράφηκε ίσως πάρα πολύ αργότερα προς αυτήν την κατεύθυνση, είτε γιατί τα δέντρα, που μαζί με το κυνήγι και το ψάρεμα τους προμήθευαν την τροφή τους, δεν είχαν την ανάγκη των φροντίδων τους, είτε γιατί δε γνώριζαν τη χρήση του σιταριού, είτε από έλλειψη εργαλείων για την καλλιέργειά του, είτε γιατί δεν πρόβλεπαν την επερχόμενη ανάγκη, ή τέλος, γιατί δε διέθεταν τα μέσα που θα εμπόδιζαν τους άλλους να τους πάρουν τον καρπό του μόχθου τους. Καθώς έγιναν πιο επιδέξιοι, μπορούμε να πιστέψουμε πως με αιχμηρές πέτρες και μύτερά ξύλα άρχισαν να καλλιεργούν κάποια λαχανικά ή ρίζες γύρω από τις καλύβες τους, πολύ πριν μάθουν να καλλιεργούν το σιτάρι, και να έχουν τα απαραίτητα εργαλεία για την καλλιέργεια μεγάλης έκτασης, χωρίς να λογαριάζει κανείς πως, για να αφοσιωθεί

1. «Σχηματίζονται»: η ιδέα ότι τα ορυκτά δεν υπήρχαν ανέκαθεν, αλλά σχηματίζονται, είναι ύψιστη του 18ο αιώνα. Στις εύφορες χάρτες, πρέπει να σκάψει κανείς το έδαφος για να βρει ορυκτά. Ο Ρουσό προσαθεί να κάνει ακόμα πιο δύσκολες τις δυσκολίες της ανάπτυξης του πολιτισμού. Η φύση είχε πάρει τις προφυλάξεις της. Σήμερα υποθέτουμε πως ο άνθρωπος συνέλαβε την ιδέα να λιώσει τα ορυκτά βλέποντας να χύνεται το μέταλλο από τις εστίες που το περιείχαν.

Όσο καιρό αρκέστηκαν στις άτεχνες καλύβες τους, όσο καιρό περιορίστηκαν στο να φέρουν τα δεξιμένα ρούχα τους με αγνά και κόκαλα, να στολίζονται με φτερά και όστρακα, να ζωγραφίζουν το σώμα τους με διάφορα χρώματα, να τελειοποιούν και να ομορφάζουν τα τόξα και τα βέλη τους, να κόβουν με αιχμηρές πέτρες το ξύλο και να φτιάχνουν κάποιες βάρκες για το ψάρεμα ή χονδροειδή μουσικά όργανα, με λίγα λόγια, όσον καιρό καταγίνονταν με εργασίες που κάποιος μπορούσε μόνος του να κάνει, και με τέχνες που δεν είχαν ανάγκη από τη βοήθεια περισσότερων χεριών, οι άνθρωποι έζησαν ελεύθεροι, γεροί, καλοί κι ευτυχημένοι, όσο μπορούσαν από τη φύση τους να είναι, και συνέχισαν να απολαμβάνουν μεταξύ τους τις χαρές μιας ελεύθερης σχέσης: Από τη στιγμή όμως που ένας άνθρωπος είχε την ανάγκη της βοήθειας κάποιου άλλου, από τη στιγμή που αντιλήφθηκαν πως ήταν χρήσιμο στον έναν να διαθέτει προμήθειες για δύο², η ισοτιμία χάθηκε, η ιδιοκτησία εισχώρησε, η εργασία έγινε απαραίτητη και τα στέφανα δάση έγιναν γελαστοί κάμπι, που έπρεπε να ποτιστούν με τον ανθρώπινο ιδρώτα, και όπου γρήγορα φάνηκε να βλασταίνει και να μεγαλώνει, μαζί με τη σοδειά, η σκλαβιά και η δυστυχία³.

Η μεταλλουργία και η γεωργία υπήρξαν οι δύο τέχνες των οποίων η ανακάλυψη προκάλεσε αυτή τη μεγάλη επανάσταση⁴. Για τον ποιητή, είναι το χρυσάφι και το σπέρμα, για το στοχαστή όμως, είναι το σίδερο και το σιτάρι εκείνα που εκπολίτισαν τους ανθρώπους και κατέστρεψαν το ανθρώπινο είδος. Έτσι και τα δύο ήταν άγνωστα στους άγριους της Αμερικής, που γι' αυτό το λόγο και έμειναν άγριοι. Φαίνεται μάλιστα πως οι άλλοι λαοί έμειναν βάρβαροι όσο εξασκούσαν μόνο τη μια από αυτές τις τέχνες, χωρίς την άλλη. Και ένας από τους κυριότερους ίσως λόγους που η Ευρώπη εκπολίτιστηκε αν όχι πιο γρήγορα τουλάχιστον πιο σταθερά και πληρέστερα από τα άλλα μέρη του κόσμου, είναι το ότι και πιο πλούσια είναι σε σίδερο, και πιο γόνιμη σε σιτάρι.

1. Φτάνοντας σ' αυτό το στάδιο της ιστορίας του ανθρώπου, ο Ρουσό σπρώχνει τα συμπεράσματά του σε ό,τι μπορεί να εξάγει από την *Histoire naturelle* του Μπαφόν και τις αφηγήσεις των ταξιδιωτών.

2. Ο Ρουσό βλέπει καθαρά πως είναι οικονομικοί οι λόγοι που εξηγούν, σε τελική ανάλυση, την κοινωνική καταπίεση. Η πολιτική βία δεν είναι η πρώτη αιτία.

3. Η δύναμη της (διαλεκτικής ανέλιξης), ή ευρεία κίνηση της φροσύνης, η λάμψη των αντιθέσεων έκαναν από ακριβώς το απόσταγμα διάστημα.

4. Δίνεται σημασία στις παραγωγικές δυνάμεις για να εξηγηθεί η ιστορία. Εδώ, οι συλλογισμοί του Ρουσό είναι υλιστικοί.

σ' αυτή την ασχολία και να στείρει τα χωράφια, θα πρέπει να αποφασίσει να χάσει πρώτα κάτι, για να κερδίσει πολλά κατόπιν. Προνομικότητα που απέχει πολύ από τον τρόπο που λειτουργεί το μυαλό του άρχιου που, όπως είπαί, δυσκολεύεται πολύ να σκεφτεί το πρώι για ό,τι θα του χρειαστεί το βράδυ.

Ήταν λοιπόν απαραίτητη η ανακάλυψη των άλλων τεχνών για να αναγκαστεί το ανθρώπινο γένος να ασχοληθεί με τη γεωργία? Από τη στιγμή που χρειάστηκαν άνθρωποι για να λιάσουν και να δουλέψουν τον σίδερο, χρειάστηκαν άλλοι για να τους θρέψουν. Όσο ο αριθμός των εργατών μεγάλωνε τόσο λιγότερα ήταν τα χέρια που θα προμήθευαν την κοινή τροφή, χωρίς να είναι λιγότερα τα στόματα που θα την κατανάλωναν. Και καθώς τους χρειάστηκαν τρόφιμα με αντίλλαγμα το σίδερό τους, οι άλλοι βρήκαν τέλος το μυστικό για το πώς θα χρησιμοποιούσαν το σίδερο για να αυξήσουν τα τρόφιμα. Από εδώ γεννήθηκαν, από τη μια, το όργανο και η γεωργία και, από την άλλη, η τέχνη των μεταλλων και της αύξησης των χρήσεών τους.

Αναγκαστικά, συνέπεια της καλλιέργειας των γαιών υπήρξε η διανομή τους, και απόρροια της εγκαθιδρυμένης ήδη ιδιοκτησίας ήταν οι πρώτοι κανόνες δικαίου. Γιατί, για να μπορεί να δοθεί στον καθένα το δικό του, πρέπει ο καθένας να έχει τη δυνατότητα να έχει κάτι. Επιπλέον, καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να ενδιαφέρονται για το μέλλον, και διαβλεπόντας όλοι ότι ήταν δυνατόν να χάσουν κάποια αγαθά, δεν υπήρχε κανείς που να μη φοβάται για τον εαυτό του τα αντίποινα για τη ζημιά που θα μπορούσε να προξενήσει στον άλλο. Αυτή η προέλευση μοιάζει τόσο πιο φυσική, όσο πιο αδύνατο είναι να συλλάβει κανείς την έννοια της ιδιοκτησίας να πηγαίνει από οπουδήποτε αλλού εκτός από την εργασία? Γιατί τίποτα άλλο εκτός από την εργασία του δε βλέπουμε να λείπει από τα πράγματα που ιδιοποιηθήκε κανείς, χωρίς να τα έχει κάνει ο ίδιος. Μόνο η εργασία, επειδή δίνει δικαίωμα στον καλλιεργητή πάνω στο προϊόν της γης που δούλεψε,

1. Βλ. σελ. 90.

2. Εμφάνιση της κατανομής της εφρασίας, η οποία για τον Ρουσό αποτελεί μια αποσθοδότηση, γιατί περιορίζει τη φυσική ελευθερία.

3. Πριν από τον Ρουσό υπήρχον σε γενικές γραμμές δύο θεωρίες για την καταγωγή της ιδιοκτησίας: 1) Για τον Γκρότιους και τον Πούφεντορφ, υπήρξε το μίσθωμα της γης, ή η κατοχή, και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας διακινηστική, σύμφωνα με μια αμοιβαία συμφωνία, το δικαίω του πρώτου κατέχοντος. Ο Γκρότιους παραδέχεται ότι έχει υπάρξει ένας πρωτόγονος κομμουνισμός. Η εφεύρεση της γεωργίας οδήγησε τους ανθρώπους στο μίσθωμα των γαιών κατά συνθήκη. 2) Για τον Λοκ, ο οποίος ακολουθεί τον Μπαρμεντέρα, η ιδιοκτησία βασίζεται στην εργασία και μια συνθήκη δεν είναι απαραίτητη. Βλέπουμε πως ο Ρουσό εμπνέεται εδώ από τον Λοκ.

του δίνει κατά συνέπεια δικαίωμα και στη βάση, τουλάχιστον μέχρι τη συγκριτική, και έτσι, από χρονιά σε χρονιά, αυτό που αποτελεί μια συνεχή κτήση, μετατρέπεται εύκολα σε ιδιοκτησία. Όταν οι αρχαίοι, λέει ο Γκρότιους, έδωσαν στη Δήμητρα το επίθετο της θεομορφού, και σε μια τελετή, που έκαναν προς τιμήν της, το όνομα Θεομορφίας¹, εννοούσαν μ' αυτό πως η διανομή της γης δημιουργήσε ένα άλλο είδος δικαίου δηλαδή το δικαίω της ιδιοκτησίας, που είναι διαφορετικό από αυτό που πηγάζει από τον φυσικό νόμο.

Τα πράγματα σ' αυτή την κατάσταση, θα μπορούσαν να είχαν παραμείνει σε ισότητα, αν ήταν ίσα τα προσόντα, και αν, για παράδειγμα, η χρήση του σίδερου και η κατανάλωση των τροφίμων βρίσκονταν πάντοτε σε απόλυτη ισορροπία. Η αναλογία όμως που δεν εξασφαλίζεται από τίποτα, γρήγορα χάθηκε. Ο δυνατότερος προσέφερε περισσότερη εργασία. Ο πιο ευέλκτος αποκόμιζε μεγαλύτερο κέρδος από τη δική του. Ο πιο επινοητικός βρήκε τρόπους για να περιορίζει τη δουλειά. Ο αγρότης είχε μεγαλύτερη ανάγκη για σίδερο ή ο σιδιρουργός για σιτάφι, και ενώ εργαζόταν το ίδιο, ο ένας κέρδιζε πολλά ενώ ο άλλος μόλις που ζούσε. Μ' αυτόν τον τρόπο, χωρίς να γίνεται αντιληπτό, η φυσική ανισότητα αναπτύσσεται ταυτόχρονα με εκείνη των ανταλλαγών, και έτσι οι διαφορές των ανθρώπων, μεγεθυμένες από τις διαφορές των περιστάσεων, γίνονται πιο ορατές, πιο μόνιμες στα αποτελέσματά τους, και αρχίζουν να επιδρούν με την ίδια αναλογία πάνω στη μοίρα των ατόμων.

Είναι εύκολο να φανταστούμε τα υπόλοιπα, από τη στιγμή που τα πράγματα έφτασαν σ' αυτό το σημείο. Δε θα σταθώ στην περιγραφή της διαδοχικής ανακόλυψης των άλλων τεχνών, στην πρόοδο των γλωσσών, τη δοκιμασία και την αξιολόγηση των προσόντων, την περιουσιακή ανισότητα, τη χρήση ή την κατάχρηση του πλούτου, ούτε σε όλες τις λεπτομέρειες που τα συνοδεύουν, και που ο καθένας μπορεί να προσθέσει. Θα περιοριστώ στο να ρίξω μια ματιά στο εγκατεστημένο στη νέα αυτή τάξη πραγμάτων ανθρώπινο γένος.

Ιδού λοιπόν, όλες οι ικανότητές μας εξηθεσμένες, η μνήμη και η φαντασία σε ενέργεια, η φιλαυτία να ενδιαφέρεται, η κριση δραστηριοποιημένη, και το πνεύμα να έχει προσεγγίσει σχεδόν το όριο της κατορθωτής τελειότητας. Ίδου όλες οι φυσικές ικανότητες εν δράσει, η θέ-

1. Θεομορφία: γιορτή προς τιμήν της «Νομοθέτριας». Οι Έλληνες ονόμαζαν έτσι τη θεά Δήμητρα, γιατί διδάξε στους ανθρώπους τη γεωργία και θεομοθέτησε το γάμο, και έτσι ίδρυσε την κοινωνία των πολιτών.

2. Δηλαδή με την ανισότητα που είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού των ανταλλαγών. Σ' αυτή την έκφραση διακρίνονται κάποια σημεία ενόχλησης.

Πριν ακόμα ανακαλυφθούν τα σημάδια που δηλώνουν τον πλούτο, αυτός δεν μπορεί να ήταν τίποτα άλλο από χωράφια και ζωντανά: Τα μόνα υλικά αγαθά που οι άνθρωποι μπορούσαν να έχουν στην κατοχή τους. Άρα, όταν οι κληροί μεγάλωσαν σε πλήθος και σε έκταση, σε βαθμό που να καλύπτονταν όλη την επιφάνεια και να εφάπτονται μεταξύ τους, δεν μπορούσαν να μεγαλώσουν περισσότερο παρά σε βάρος των άλλων. Και οι υπεράριθμοι, που από αδυναμία ή απάθεια δεν μπορούσαν να αποκτήσουν κι αυτοί με τη σειρά τους κλήρο, έχοντας γίνει φτωχοί χωρίς να έχουν τίποτα χάσει, γιατί, ενώ όλα άλλαζαν γύρω τους, εκείνοι δεν άλλαζαν καθόλου, αναγκάστηκαν να δεχτούν ή να απάξουν τον επιούσιο από το χέρι των πλούσιων, και από εκεί άρχισαν να γεννιούνται, ανάλογα με τους χαρακτήρες, η κυριαρχία και η δουλεία, ή η βία και οι αφιπνάγες. Οι πλούσιοι, από τη δική τους πλευρά, ευθύς μόλις γνώρισαν την ευχαρίστηση της κυριαρχίας, περιφρόνησαν αμέσως όλους τους άλλους, και χρησιμοποίησαν τους πάλιους δούλους για να υποτάξουν νέους, δε σκέφτηκαν παρά να κατακτήσουν και να υποδουλώσουν τους γείτονές τους, ίδιοι με τους πεινασμένους λύονα που έχουντας δοκιμάσει ανθρώπινη σάρκα, αποφεύγουν κάθε άλλη τροφή και δε θέλουν παρά να καταβροχθίζουν ανθρώπους.

Και έτσι, επειδή οι πιο δυνατοί ή οι πιο δυστυχημένοι έκαναν τη δύναμη ή την ανάγκη τους κάτι σαν δικαίωμα πάνω στα αγαθά του άλλου, ταυτόσημο με την ιδιοκτησία, κατά την κρίση τους, η καταγνημένη ισοπτία ακολούθησε από την πιο τρομερή αταξία: Έτσι οι σφετερισμοί των πλούσιων, οι αφιπνάγες των φτωχών, τα σχαλίνωτα πάθη όλων, κατατινιγόντας τον φυσικό οίκτο και την αδύναμη ακόμα φωνή της δικαιοσύνης¹, έκαναν τους ανθρώπους ταιγκούνηδες, φιλόδοξους και κακούς. Υπήρχε μια συνεχής σύγκρουση ανάμεσα στο δικαίωμα του ισχυρότερου και το δικαίωμα του πρώτου κατέχοντος, που δεν τελείωνε παρά με μάχες και φόνους (XVII). Η κοινωνία εν τω γεννάσθαι αντικαταστάθηκε από την πιο φρικτή εμπόλεμη κατάσταση: Το ανθρώπινο γένος ταπεινώθηκε και θλιμμένο, μην μπορώντας πια να οπισθοχωρήσει ούτε και να απαρηγηθεί τις κακότητες κατακτήσεις του,

1. Ο άνθρωπος περνά από την πιο ευτυχημένη κατάσταση στην πιο δυστυχημένη, λόγω της εμφάνισης της ιδιοκτησίας και της πάλης των τάξεων που είναι επακόλουθής. Βλέπουμε προς τα πού στρέφονται οι συμπάθειες του Ρουσό: Οι πλούσιοι συγροούνται με τους λύκους. Αλλά η εξέλιξη του ανθρώπου ανάμεσα στη φυσική και στην κοινωνική κατάσταση δεν είναι μια συνεχής παρακμή: «Η φωνή της δικαιοσύνης που είναι ακόμα αδύναμη.» Αυτό σημαίνει πως, αργότερα, θα είναι δυνατόν να ιδρυθεί μια τάξη στην κοινωνία που θα στηρίζεται σε αχρείς εξίσια αντίθετες από αυτές της φύσης: Αντιπαράθεση της δικαιοσύνης και της ευσιπταχίας.

ση και η μοίρα του κάθε ανθρώπου βασισμένη, όχι μόνο στην ποσότητα των αγαθών ή στην ικανότητα να ωφελεί ή να βλάπτει, αλλά στο πνεύμα, την ομορφιά ή την επιδεξιότητα, στην αξία ή στις κλίσεις. Και μιας και αυτές οι ικανότητες μπορούν μόνο να προκαλέσουν την εκτίμηση, γρήγορα χρειάστηκε ή να τις διαθέτουν ή να προσποιηθούν ότι τις έχουν, χρειάστηκε για το συμφέρον τους να φανούν διαφορετικοί από ό,τι ήταν στην πραγματικότητα. Το «είναι» και το «φαινεσθαι» έγιναν δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα¹, και από αυτή τη διάκριση βγήκε η επιβλητική μεγαλοπρέπεια, η απαιτηλή πονηριά, και όλες οι διαστρεφές που σταρτίζουν τη συνοδεία τους. Από την άλλη μεριά, να που ο άνθρωπος από ελευθερός και ανεξάρτητος που ήταν μέχρι τώρα, υποτάσσεται, εξαιτίας μιας πληθώρας νέων αναγκών, σε όλη τη φύση, και κυρίως στους ομοίους του, των οποίων, κατά κάποια έννοια, γίνεται δούλος ακόμα κι αν τους είναι αφέντης. Ως πλούσιος, έχει ανάγκη από τις υπηρεσίες τους. Ως φτωχός, έχει ανάγκη από τη βοήθειά τους, και η μέση κατάσταση πάλι δεν τον απαλλάσσει από την ανάγκη τους. Πρέπει λοιπόν να φροντίζει συνεχώς να τους κάνει να ενδιαφερθούν για την τύχη του, και να τους κάνει να θεωρούν συμφέρον τους, πραγματικά ή επιφανειακά, να εργάζονται για το δικό του συμφέρον: Πράγμα που τον κάνει απαιτηνά και ψευτή με τους τελευταίους, και δεσποτικό και σκληρό με τους πρώτους, και τον υποχρεώνει να εξαπατά όλους όσους έχει ανάγκη, όταν δεν μπορεί να τους κάνει να τον φοβηθούν, και όταν βρίσκει πως δεν έχει συμφέρον να τους εξυπηρετήσει. Τέλος, η υπερβολική φιλοδοξία, η σφοδρή επιθυμία να μεγαλώσει τη σχετική περιουσία του, όχι τόσο από πραγματική ανάγκη, όσο για να ξεπεράσει αλληλοβλάπτονται, μια κρυφή ζήλια, που γίνεται ακόμα πιο επικίνδυνη, αφού, για μεγαλύτερη ασφάλεια, παίρνει συχνά τη μάσκα της καλοσύνης. Με λίγα λόγια, ανταγωνισμός και αντιζήλια, από τη μια, σύγκρουση συμφερόντων, από την άλλη, και πάντοτε η κρυφή επιθυμία του κέρδους σε βάρος των άλλων, αυτά όλα τα δεινά είναι η πρώτη συνέπεια της ιδιοκτησίας, και της αναπόσπαστης συνοδείας της, της ανισότητας που γεννιέται².

1. Βασικό θέμα στη σκέψη του Ρουσό. Ο άνθρωπος που κέρησε τις ιδιότητες της φύσης είναι ελευθέρως. Είναι, και τις δύο έννοιες της λέξης: φυσικός. Η κοινωνία ενδύει τα άτομα με μια ομοιομορφη μεταμφίεση. Ιδέα που εμφανίζεται και στον Ντιντερό. Το έργο *Le Neveu de Rameau* κέρησε «τη φυσική του ατομικότητα» (βλ. έκδ. Fabre, Geneve, Droz, 1963, σελ. 5). Είναι η ίδια εκδήλωση του αστικού ατομικισμού και στους δύο άνδρες.

2. Αυτό το σχεδιάγραμμα της πηχίας κατάπτωσης υπό το καθέτος της ατομικότητας ιδιοκτησίας αναγράφει την αστική κοινωνία περισσότερο και από τη φεουδαρχική: «α-νταγωνισμός», λέει ο Ρουσό.

και προάγοντας την ατίμωσή του με την κατάχρηση των ικανοτήτων που το τιμούν, έθεσε τον εαυτό του στο χείλος του γκρεμού.

«*Attonitus novitate mali; divesque miserrime,
Effugere optat opes, et quoe modo voverat, odit.*»¹

Είναι αδύνατο, τέλος, να μην έκαναν οι άνθρωποι κάποιες σκέψεις γύρω από την τόσο άθλια αυτή κατάσταση, και γύρω από τα δεινά που τους συνέθλιβαν. Οι πλούσιοι ιδιαίτερα πρέπει να ένιωσαν σύντομα πόσο ασύμφορος ήταν γι' αυτούς ένας διαρκής πόλεμος, του οποίου τα έξοδα βάρυναν αυτούς μονάχα, και όπου το ρίσκο της ζωής ήταν κοινό, και αυτό των αγαθών ιδιωτικό. Άλλωστε, όποιο χρέωμα κι αν έδιναν στους σφετερισμούς τους², ένιωθαν καλά πως αυτοί δεν ήταν θμελιωμένοι παρά σε ένα δικαιο πρόσκαιρο και καταχρηστικό, και πως, μην έχοντας κερδίσει παρά με τη χρήση βίας, η βία μπορούσε να τους στερήσει τα αγαθά, χωρίς να έχουν λόγο για παράπονα. Και εκείνοι ακόμα που πλούτισαν μόνο με την επιδεξιότητά τους, δεν μπορούσαν να θμελιώσουν την ιδιοκτησία τους πάνω σε καλύτερους τίτλους. Άδικα θα έλεγαν: «Αυτόν τον τοίχο τον έχτισα μόνος μου, και κέρδισα με τη δουλειά μου τούτο το χωράφι.» «Ποιος σου έδωσε τις συντεταγμένες, —μπορούσαν να του απαντήσουν— και με ποιο δικαίωσού επιβόλαμε ποτέ; Δεν ξέρεις ότι πλήθος από τα αδέλφια σου δε θαίνουν ή υποφέρουν από την έλλειψη αυτών που περισεύουν σε σέ-όλου του ανθρώπινου γένους, για να ιδιοποιηθείς από τον κοινό επί-όυσιο ό,τι βόισκεται πέρα από τον δικό σου;» Χωρίς πραγματικούς λόγους που να τον δικαιολογούν, και χωρίς αρκετές δυνάμεις για άμυνα, συντριβώντας εύκολα έναν ιδιώτη, αλλά συνθλιμμένος ο ίδιος από συμμορίες ληστών, μόνος, αντιμέτωπος με όλους, και αδυνατώντας, εξαιτίας της αμοιβαίας ξηλοφθονίας, να ενωθεί με τους ίσους με αυτόν ενάντια στους εχθρούς που τους ενώνει η κοινή ελπίδα της λη-ηλασίας, ο πλούσιος, σπρωγμένος από την ανάγκη, συνέλαβε, τέλος, το πιο καλοεξεργασμένο σχέδιο που πέρασε ποτέ από το ανθρώπινο

1. «Πρωμαγμένος από ένα τόσο καινούργιο κακό, πλούσιος και δυστυχισμένος τα-τοχρόνος, δεν ζητάει πια παρά να ξεφύγει από την αφθονία, κι αυτά που επιθυμούσε πριν, τώρα τα μισεί.» (Οβίδιος: *Μεταμορφώσεις*, XI, 127).

2. Εδώ δεν πρόκειται πια για την καταγωγή της ιδιοκτησίας γενικά, αλλά για τη μεγάλη ιδιοκτησία. Δεν είναι πια η εργασία που την ιδρύει. Είναι αποτέλεσμα σφετε-ρισμού.

μυαλό. Σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει για δικό του λογαριασμό τη δύ-νομη του αντιπάλου, να κάνει τους εχθρούς υπερασπιστές του, να τους εμπνεύσει άλλες αρχές και να τους δώσει θερισμούς που να τον ευνοούν, στο βαθμό που ο φυσικός νόμος του είναι αντίθετος.

Μ' αυτό το σκοπό, αφού έδειξε στους γείτονές του τη φρίκη μιας κατάστασης που όπλιζε όλους για να μάχονται μεταξύ τους, που έκανε να είναι το βίος τους το ίδιο δυσβάστακτο με την ανάγκη, και όπου κανένας δεν ένιωθε ασφαλής ούτε στη φτώχεια ούτε στον πλούτο, άνε-τα ανακάλυψε αληθοφανείς λόγους για να τους φέρει στα νερά του. «Ας ενωθούμε», τους είπε, «για να προφυλάξουμε τους αδύνατους από την καταπίεση, για να συγκρατήσουμε τους φιλόδοξους, και να εξασφαλίσουμε στον καθένα αυτό που του ανήκει. Ας θεσπίσουμε κα-νονιμούς δικαιοσύνης και ειρήνης, με τους οποίους να είναι όλοι υποχρεωμένοι να συμμορφωνονται, χωρίς καμιά εξαίρεση, που να διορθώνουν κατά κάποιον τρόπο τις ιδιοτροπίες της τύχης, υποτάσ-σοντας έξισου τον δυνατό και τον αδύνατο σε αμοιβαίες υποχρεώσεις. Με λίγα λόγια, αντί να στρέφουμε τις δυνάμεις μας ενάντια στους εαυτούς μας, ας τις συγκεντρώσουμε σε μια ανώτερη εξουσία που να μας κηδευνά σύμφωνα με σοφούς νόμους, που να προστατεύει και να υπερασπίζεται όλα τα μέλη της ένωσης, να μάχεται τους κοινούς μας εχθρούς και να εξασφαλίζει την ομόνοια ανάμεσά μας.»

Ήταν αρκετός ένας λόγος πολύ πιο σύντομος από τον παραπάνω για να παρασηθούν άνθρωποι απλόηκοι, ευκολόπιστοι, που είχαν εξάλλου πάρα πολλές υποθέσεις να ξεδιαλύνουν αναμεταξύ τους για να μη χρειάζονται διαιτητές, και πάρα πολλή τοιγκουνιά και φιλοδο-ξία για να μπορούν να μείνουν για πολύ χωρίς αφέντες. Όλοι έτρεξαν προς τα δεσμά τους πιστεύοντας πως εξασφάλιζαν την ελευθερία τους. Γιατί, ενώ είχαν αρκετή λογική για να γνώσουν τα πλεονεκτήματα της πολιτικής συγκρότησης, δε διέβησαν αρκετή πείρα για να προβλέψουν τους κινδύνους. Οι πιο ικανοί για να προαισθανθούν την κατάχρηση ήταν ακριβώς αυτοί που υπολόγιζαν να επωφεληθούν από αυτήν, και οι ίδιοι οι σώφρονες είδαν πως έπρεπε να αποφασίσουν να θυσιάσουν ένα μέρος της ελευθερίας, για να εξασφαλίσουν την υπολοληπτη, όπως ο πληγωμένος δέχεται να του κοπεί το χέρι, για να σώσει το υπόλοιπο σώμα του!

1. Ο Ρουσό βλέπει πως το Κράτος, αν όχι έτσι όπως θα το ονειρευτεί στο Κοινω-νικό Συμβόλαιο, αλλά τουλάχιστον έτσι όπως εμφανίστηκε στην ιστορία, είναι ένας θε-σιμός που προορίζεται να υπηρετήσει μια τάξη εναντίον μιας άλλης. Η ιδεαλιστική του μέθοδος εξηγεί αυτή τη δημοσιονομία με μια συνθήκη.

Αλλά και ο τρόπος που οι πλούσιοι απευθύνονται στους φτωχούς, δεν είναι χωρίς

Αυτή ήταν, ή πρέπει να ήταν, η προέλευση της κοινωνίας και των νόμων, που πρόσθεσαν νέες δυσκολίες στον αδυναμίο και νέες δυνατόεις στον πλούσιο (XVIII), κατάστρεψαν ανεπανόρθωτα τη φυσική ελευθερία, στεριώσανε για πάντα το νόμο της ιδιοκτησίας και της ανισότητας, κι έναν επιδέξιο σφετερισμό τον έκαναν ανέγκλιτο δικαίωμα, και για το συμφέρον μερικών φιλοδοξών υποδούλωναν για πάντα όλο το ανθρώπινο γένος στη δουλεία, στη σκλαβιά και τη δυστυχία. Ενώλα βλέπουμε πως η ίδρυση μιας μόνο κοινωνίας έκανε απαραίτητη την ίδρυση όλων των άλλων, και πώς, για να ανταπεξέλθουν σε δύναμεις ενωμένες, χρειάστηκε να ενωθούν κι αυτοί με τη σειρά τους¹. Οι κοινωνίες, καθώς πολλαπλασιάζονταν και επεκτεινονταν γρήγορα, σύντομα κάλυψαν όλη την επιφάνεια της Γης, και δεν ήταν πια δυνατό να βρεθεί ούτε μια γωνιά στον κόσμο, όπου θα μπορούσε κανείς να απαλλαγεί από το ζυγό ή να γλιτώσει το κεφάλι του από τη σπάθα που πολύ συχνά τη χρησιμοποιούσαν λάθος, και που ο κάθε άνθρωπος έβλεπε να κρέμεται συνεχώς πάνω από το δικό του. Καθώς το αστικό δικαίο έγινε έτσι ο κοινός κανόνας των πολιτών, ο φυσικός νόμος δεν ίσχυε ποιά ανάμεσα στις κοινωνίες. Εκεί, κάτω από το όνομα «δικαίο του ατόμου», μεριάστηκε από κάποιες σιωπηρές συμφωνίες, για να διευκολύνει την επικοινωνία και να αναπληρώσει τη φυσική συμπίνοια, που έχοντας χάσει μέσα στη σχέση «κοινωνία με κοινωνία» σχεδόν όλη τη δύναμη που είχε από άνθρωπο σε άνθρωπο, δε βρίσκει πια παρά μόνο σε κάποιες κοσμοπολιτικές ψυχές², οι οποίες ξεπερνούν τα σύνορα που νοητά χωρίζουν τους λαούς, και, όμοια με το υπέρτατο ον που τις δημιουργήσε, ανακαλιάζουν όλο το ανθρώπινο γένος με την καλοσύνη τους.

Καθώς μεταξυ τους τα πολιτικά αυτά συμφέσηματα βρισκονταν οκόμα στη φυσική κατάσταση, σύντομα δοκίμασαν τις ίδιες δυσκολίες που ανάγκασαν τους ιδιώτες να βγουν από αυτές, κι αυτή η κατάσταση ανάμεσα στα μεγάλα αυτά συγκεροτήματα έγινε πολύ πιο ενδιαφέρον. Οι κυρίαρχες τάξεις βασιλεύουν όχι με τη βία, αλλά με το ψέμα και κρύβουν τα εγωιστικά τους σχέδια κάτω από το πέπλο του γενικού συμφέροντος.

1. Βλ. στο *L'Etat de guerre* (εκδ. Pléiade III, 603): «Την πρώτη σχηματισμένη κοινωνία ακολουθεί αναγκαστικά ο σχηματισμός όλων των άλλων κοινωνιών. Ή πρέπει να γίνουμε μέρος της, ή να ενωθούμε για να αντισταθούμε.» Το κοινωνικό συμβόλαιο δεν είναι λοιπόν απολύτως ελεύτερο.

2. Σήμερα θα χρησιμοποιούσαμε μ' αυτή την έννοια τη λέξη ανθρωπιστής. Ο Ρουσό καταδικάζει τον κοσμοπολιτισμό, όταν τον βλέπει να συμβαδίζει με την περιφρόνηση του λαού. Βλ. σελ. 55. Αλλά ο πατριωτισμός που διακηρύσσει δεν είναι ένας στενός σοβινισμός. Διακηρύχει την έννοια της ανθρώπινης κοινότητας.

ταστρεπτική από εκείνη που προϋπήρξε ανάμεσα στα άτομα που την αποτελούσαν. Αλλά εδώ προήλθαν οι εθνικοί πόλεμοι, οι μάχες, οι φονοί, τα αντίποινα που προξενούν τη φρίκη και πληγώνουν τη λογική, και όλες αυτές οι φρικτές προκαταλήψεις που τοποθετούν σε επίπεδο αρετής την τιμή του να χύνεις ανθρώπινο αίμα. Οι εντιμότεροι άνθρωποι έμαθαν να περιλαμβάνουν ανάμεσα στα καθήκοντά τους την υποχρέωση να σφάζουν τους ομοίους τους. Τέλος, βλέπουμε τους ανθρώπους να αλληλοσφάζονται κατά χιλιάδες χωρίς να ξέρουν το γιατί. Και γίνονταν περισσότερο φόνοι σε μια μόνο μέρα μάχης και περισσότερες φρικαλεότητες στην κατάληψη μιας πόλης απ' ό,τι κατά τη φυσική κατάσταση στη διάρκεια αιώνων πάνω σε όλη την επιφάνεια της γης¹. Αυτά τα αποτελέσματα διακρίνουμε από τη διαμόρφωση των διάφορων κοινωνιών στο ανθρώπινο γένος. Ας ξαναγυρίσουμε στην ίδρυση τους.

Ξέρω πως υπάρχουν πολλές εκδοχές για την καταγωγή των πολιτικών κοινωνιών, όπως, για παράδειγμα, οι κατακτήσεις του ισχυρότερου ή ένωση των αδυνάτων, κομιά όμως από αυτές δεν παίζει κανένα ρόλο σ' αυτό που θέλω να αποδείξω. Αυτή που εξέθεσα πάντως μου φαίνεται πως είναι η φυσικότερη, για τους εξής λόγους: 1) Γιατί, στην πρώτη περίπτωση, το δικαίο της κατακτησης, με το να μην αποτελεί διόλου δικαίο, δεν μπόρεσε να θεμελιώσει και κανένα άλλο. Το σ' ο κατακτητής όσο και οι κατακτημένοι μένουν πάντα μεταξύ τους σε εμπόλεμη κατάσταση, εκτός αν το έθνος, αφού απελευθερωθεί, εκλέξει με τη θέλησή του το νικητή του για αρχηγό². 2) Γιατί, στη δεύτερη περίπτωση, οι λέξεις «δυνατός» και «αδύνατος» είναι διαφορεόμενες. Επειδή στο διάστημα ανάμεσα στη θέσπιση του δικαίου της ιδιοκτησίας ή του δικαίου του πρώτου κατοχού, και αυτού των πολιτικών κυβερνήσεων, η έννοια των όρων αυτών αποδίδεται ακριβέστερα με τις λέξεις «φτωχός» και «πλούσιος», μιας που στην πραγματικότητα ένας άνθρωπος, πριν γίνουν οι νόμοι, δεν μπορούσε να υποτάξει τους άλλους με αυτόν παρά μόνο ληλατώντας το βίος τους, ή παραχωρώντας σ' αυτούς μέρος από τα δικά του αγαθά. 3) Γιατί, για τους φτωχούς που δεν είχαν να χάσουν άλλο από την ελευθερία τους, θα ήταν μεγάλη τρέλα να χάσουν με τη θέλησή τους το μόνο που τους έμενε, δίχως να κερδίσουν τίποτα σε αντάλλαγμα. Και γιατί, αντίθετα, οι πλούσιοι, με το να είναι, για να το πούμε έτσι, τρωτοί σε όλα τα σημεία των αγαθών τους, ήταν πιο ευπρόσβλητοι στην επιβουλή, ήταν

1. Ο Ρουσό, όπως όλοι οι φιλόσοφοι της εποχής του, ήταν εχθρός του πολέμου.

2. Αυτή η τόσο έξυπνη κριτική του δικαίου της κατάκτησης είναι μια απόρριψη του Γκρότους και του Πουφεντορφ, οι οποίοι το αποδέχονται.

υποχρεωμένοι, κατά συνέπεια, να παίρνουν περισσότερα προφυλακτικά μέτρα, και τέλος, γιατί είναι λογικό να πιστεύει κανείς πως ένα πράγμα μάλλον εφευρέθηκε από εκείνους που ωφελεί παρά από αυτούς που βλάπτει.

Η Κυβέρνηση που γεννιόταν διόλου δεν είχε ένα σταθερό και κοινωνικό σχήμα. Η απουσία φιλοσοφικής σκέψης και πείρας δεν άφηνε να φανούν παρά μόνο οι δυσχερείες του παρόντος: σκέψη για διάφθωση υπήρχε μόνο στο μέτρο που αυτές παρουσιάζονταν. Παρόλο που κόπους των πιο σοφών από τους νομοθέτες, το πολιτικό κράτος παρέμενε ατελές, γιατί ήταν σχεδόν έργο της τύχης, και γιατί, μιας και άρχισε λάθος και ο καιρός αποκάλυπτε τις ατέλειες και υποδείκνυε το φάρμακο, δεν κατόρθωσε ποτέ να διορθώσει τις διαρθρωτικές του αδυναμίες. Γινόταν συνέχεια δουλειά μπαλωματή, ενώ θα έπρεπε να αρχίσουν με το καθαρίσιμα του χώρου και την απομάκρυνση όλων των παλιών υλικών, όπως έκανε ο Λυκούργος στη Σπάρτη, και να χτίσουν κατοπιν ένα γερό οικοδόμημα¹. Η κοινωνία δεν επιτέλεστηκε στην αγωγή παρά μόνο μέσα από μερικές γενικές συμφωνίες που όλοι οι ιδιώτες ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν, για τις οποίες η κοινότητα φερόταν εγγυήτρια απέναντι στον καθένα από αυτούς. Θα πρέπει η πείρα να απέδειξε πόσο αδύναμο ήταν ένα τέτοιο σύνταγμα και πόσο ευκολο ήταν να τους παραβιάσει να αποφύγουν την τεκμηρίωση και την τιμωρία για παραπτώματα, όπου το κοινό έπρεπε να είναι συγχρόνως και μάφτυς και κριτής. Θα πρέπει ο νόμος να καταστρατήγη με χίλιους τρόπους. Θα πρέπει οι δυσχερείες και οι αξίες να πολλαπλασιάζονταν συνεχώς, για να σκεφτούν τέλος να αναθέσουν σε ιδιώτες την επικίνδυνη παρακαταθήκη της δημόσιας αρχής, και να εμπιστευτούν σε δημόσιους λειτουργούς τη φροντίδα της τήρησης των αποφάσεων του λαού: Γιατί το να πει κανείς πως οι αρχηγοί επιλέχτηκαν πριν δημιουργηθεί ο συνταγματικός και ότι αυτοί που είναι επιφορτισμένοι με την τήρηση των νόμων πριν από τους ίδιους τους νόμους, είναι μια πιθανότητα που δεν επιτρέπεται να την αντιμετωπίσουμε σοβαρά².

1. Οι επαναστατικές τάσεις της σκέψης του Ρουσό εμφανίζονται εδώ. Για τον Ρουσό, κάθε μεταρρύθμιση, που δεν είναι παρά συμβιβασμός, είναι καταδικαστέα. Πρέπει να καταστραφούν τα πάντα για να ξαναδημιουργηθούν σε νέες βάσεις ορθολογικές. Ξαναβρίσκουμε εδώ, σε πολιτικό επίπεδο, την τολμηρή που είχε ο Καρτέσιος σε επίπεδο φιλοσοφικό. Εμφανίζεται όμως και η ουσιοπάθεια: Δεν είναι δουλειά του λαού να ορίσει τον παλιό κόσμο, αλλά δουλειά ενός σοφού νομοθέτη.

2. Αυτό είναι αλήθεια, αν κανείς παραδεχτεί τις ιδεολογικές προτάσεις του Ρουσό: την πολιτική κοινωνία που ιδρύθηκε από ένα συμβόλαιο. Αλλά για τον ιστορικό

Και δε θα ήταν λογικότερο να πιστέψουμε ότι αρχικά οι λαοί ρίχτηκαν στα χέρια ενός απόλυτου άρχοντα, χωρίς όρους και αντάλλαγμα, και ότι το μόνο μέσο που μπόρεσαν να διανοηθούν άνθρωποι περήφανοι και αδάμαστοι, για την από κοινού εξασφάλισή τους, ήταν το να σπεύσουν να πέσουν στη σκλαβιά! Αλήθεια, γιατί τόχα δημούργησαν αρχηγούς αν όχι για να τους υπερασπιστούν ενάντια στην καταπίεση, και να προστατεύσουν τα αγαθά τους, τις ελευθερίες και τη ζωή τους, που είναι, με άλλα λόγια, τα στοιχεία που συνιστούν την ύπαρξή τους; Άρα, μιας και στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων το χειρότερο που μπορεί να συμβεί είναι να βρεθεί ο ένας στη διάθεση του άλλου, δε θα ήταν αντίθετο στον κοινό του να αποστρατηθούν και να παραδώσουν στα χέρια ενός αρχηγού τα μόνα πράγματα που για την περιφύγηση τους είχαν ανάγκη από τη δική του βοήθεια; Τι αντάλλαγμα ισότιμο θα μπορούσε να τους προσφέρει για την παραχώρηση ενός τόσο ωραίου δικαιώματος; Κι αν τολμούσε να το απαιτήσει με το πρόσχημα ότι θα τους υπερασπιζόταν, δε θα είχε πάρει αμέσως την απάντησή: «Τι περισσότερο θα μας κάνει ο εχθρός;» Είναι λοιπόν αναμφισβήτητο, και είναι αυτό θεμελιώδες αξίωμα του αστικού δικαίου, ότι οι λαοί τοποθέτησαν αρχηγούς για να προστατεύσουν την ελευθερία τους και όχι για να υποδουλωθούν σ' αυτούς. Αν έχουμε ηγεμόνα, έλεγε ο Πλάτων στον Τραϊανό, είναι για να μας προφυλάξει από το να έχομε αφέντη¹.

Οι πολιτικοί κάνουν, πάνω στο θέμα της αγάπης για την ελευθερία, τις ίδιες σοφιστείες που έκαναν οι φιλόσοφοι πάνω στο θέμα της φυσικής κατάστασης. Από πράγματα που βλέπουν, κρίνουν πράγματα που δεν έχουν δει και που είναι πολύ διαφορετικά, και αποδίδουν στους ανθρώπους μια φυσική ροπή προς τη δουλεία², κρίνοντας από την καρτε-

ύλιαμό, ο νόμος είναι η έκφραση της βούλησης της κυρίαρχης τάξης, και δεν μπορούμε να διανοηθούμε νόμο χωρίς κρατική εξουσία που θα τον εφαρμόσει.

1. Κριτική του Χομπς (βλ. Εισαγωγή). Ο Λοκ κάνει κριτική στον Χομπς με το ίδιο τρόπο (*Gouvernement civil*, VII, παράγρ. 93).

2. Ο Λοκ χρησιμοποιεί το ίδιο επιχείρημα εναντίον του Χομπς. Γ' αυτόν, οι άνθρωποι δεν έφτιαξαν τις κοινωνίες των πολιτών παρά μόνο για να εξασφαλίσουν «αμειψία διατήρηση της ζωής τους, των ελευθεριών τους και των αγαθών τους» (*Gouvernement civil*, IX, παράγρ. 123).

3. Βλ. τους *Μύθους* του Λα Φοντέν (VI, 8) «Ο γέρος και ο γάιδαρος». (Πρώτασι του J. Starobinski στη δική του έκδοση της *Προσημασίας*, σελ. 1.353).

4. *Papégyptique de Trajan*, κεφ. LV.

5. Οι νομικοί του φυσικού δικαίου, και ιδιαίτερα ο Πούφεντοφ υποστηρίζονται από τον Μπαμπιερράν, βεβαιώνουν ότι ένας άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει οικειοθεώς την ελευθερία του για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Η εθελοντική υποδούλωση

ροικότητα με την οποία οι γύρω τους αντιμετωπίζουν τη σκλαβιά τους. Δίχως να σκεφτούν ότι με την ελευθερία συμβαίνει ό,τι και με την αθωότητα και την αρετή, που την αξία τους δεν τη νιώθουμε παρά όσο τις χαιρόμαστε, και που η γέυση τους χάνεται ευθύς μόλις τις χάσουμε. Γνωρίζω τις απολαύσεις της χώρας σου, έλεγε ο Βρασίδας¹ σε έναν σα-τράπη που συγκρίνει τη ζωή της Σπαρτης με αυτή της Περσέπολης, μα εσύ δεν μπορείς να γνωρίζεις τις απολαύσεις της δικής μου.

Όμοια με το ατίθασο έλαιο που τινάζει τη χαιτή του, χτυπάει το χώμα με το πόδι του και αντιστέκεται βίαια στο πλησίασμα και μόνο του χαλινού, ενώ το τιθασμένο υπομένει πειθήνια το καμπίκι και το σπιρτόνι, ο βαρβαρός δε σκύβει αδιαμαρτύρητα το κεφάλι στο ζυγό που φέρνει ο πολιτισμένος, και προτιμάει ακόμα και την πιο ταραχώδη λευτεριά από την ήσυχη υποδούλωση. Δεν πρέπει λοιπόν να κρινούμε από τον εξευτελισμό των υποδούλων λαών τη φυσική προδιάρθεση του ανθρώπου, αν είναι δηλαδή υπέρ ή κατά της υποδούλωσης, αλλά από τα θαύματα που έκαναν οι ελευθεροί λαοί, για να αποφυγούν την καταπίεση. Ξέρω πως οι πρώτοι δεν παύουν να καυχούνται για την ηρεμία και την ξεκούραση που απολαμβάνουν μέσα στα δεσμά τους, και πως miserrimum servitutum pacem appellant², όταν όμως βλέπω τους άλλους να θυσιάζουν τις χαρές, την ξεκούραση, τα πλούτη, τη δύναμη, και την ίδια τη ζωή τους για να διατηρήσουν μόνο αυτό το αγαθό, το τόσο περιφρονημένο από αυτούς που το έχασαν, όταν βλέπω ζώα, που γεννήθηκαν ελεφθερα και απεχθάνονται την υποταγή, να σπάνε τα κεφάλια τους στα σίδερα της φυλακής τους, όταν βλέπω τα πλήθη των αγρίων ολόγυμνα να περιφρονούν τις ευρωπαικές ηδονές και να αφιερώνουν την πείνα, τη φωτιά, το όπλο και το θάνατο, μόνο και μόνο για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, νιώθω πως δεν ταιριάζει σε σκλάβους να κλίνουν την ελευθερία.

Όσο για την πατριική εξουσία³, που από αυτήν πολλοί είπαν ότι

προηγείται αυτής που προκύπτει από το δίκαιο του πολέμου. Παρατηρεί κανείς το πάθος με το οποίο ο Ρουσό μάχεται αυτή τη θεωρία.

1. Βρασίδας: Σπαρτιάτης στρατηγός του 5ου π.Χ. αιώνα. Θυμίζει τον Πλούταρχο.
2. «Στη σκλαβιά την πιο βαριά, δίνουν το όνομα ειρήνη» (Γάκιος, *Ιστορία*, IV, 17).
3. Μεταικοί θεοσημειολογικοί μοναρχιστές υποστηρίζοντας ότι αυτή η εξουσία είναι οσίονη τη βασιλική εξουσία πάνω στη φύση, υποστηρίζουν ότι αυτή η εξουσία είναι της ίδιας κατηγορίας με την εξουσία του πατέρα πάνω στα παιδιά του. Κυρίως, ο Άγγλος Filmer, *Patriarchia, ou le pouvoir naturel des rois* (1680), Bossuet, *Politique tirée de l'écriture sainte* (1679-1709) και ένας Άγγλος Ισχωρίτης, ο Ramsay, *Essai philosphique sur le gouvernement civil* (1719).

Ο Λοκ αφιέρωσε την πρώτη του *Πραγματεία για την πολιτική διακυβέρνηση* στην απόρριψη του Φίλμερ. Βλ. επίσης, *Essai sur le gouvernement* (VII, παράρθ. 71).

προέρχεται το απολυταρχικό πολίτευμα και ολόκληρη η κοινωνία, χωρίς να ανατρέξω στις αποδείξεις για το αντίθετο του Λοκ και του Σίγντνεί, αρκεί η παρατήρηση πως τίποτα στον κόσμο δεν είναι πιο μακριά από το άγριο πνεύμα του δεσποτισμού απ' ό,τι είναι η τρυφερότητα αυτής της εξουσίας¹, που αποβλέπει περισσότερο στο πλεονέκτημα αυτού που υπακονεί παρά στο όφελος αυτού που διατάζει, και πως με το νόμο της φύσης ο πατέρας είναι κυριός του παιδιού μόνο για όσο καιρό η βρομβία του είναι απαράτητη, πως μετά από αυτό γίνονται ίσοι, και πως τότε ο γιος, απολύτως ανεξάρτητος από τον πατέρα, του οφείλει μόνο σεβασμό και όχι υπακοή, γιατί η υπακοή είναι βέβαια ένα χρέος που μπορεί να οφείλουμε, όχι όμως ένα δικαίωμα που θα μπορούσαμε να απαιτήσουμε. Αντί να λέμε ότι η πολιτική κοινωνία κατάγεται από την πατριική εξουσία, θα έπρεπε αντίθετα να λέμε πως από εκείνη αντλεί η εξουσία αυτή την κυριότερή της δύναμη: Ένα άτομο δεν αναγνωρίστηκε ως πατέρας περισσότερων ατόμων παρά μόνο όταν τα άτομα αυτά έμειναν συγκεντρωμένα γύρω του. Τα αγαθά του πατέρα, είναι οι δεσμοί που κρατούν τα παιδιά εξαρτημένα από αυτόν, και είναι ενδεχόμενο να τους τα κληροδοτήσει στο μέτρο που θα το αξίζουν, μέσα από μια συνεχή υποταγή στις θέλησεις του. Άρα, μακριά πολύ από το να περιμένουν οι υπήκοοι από τον αφέντη τους μια παρόμοια χάρη, μιας και του ανήκουν οι ίδιοι και όλο τους το βίος, ή που τουλάχιστον έτσι πιστεύει αυτός, περιορίζονται στο να δέχονται σαν χάρη αυτό που εκείνος τους αφήνει να κρατήσουν από τα δικά τους αγαθά. Απονέμει δικαιοσύνη όταν τους απογοητώνει τους κάνει χάρη-όταν τους αφήνει να ζήσουν.

Συνεχίζοντας να εξετάζουμε έτσι τα πράγματα, μέσω του δικαίου, δε θα βρούσαμε περισσότερη στερεότητα απ' ό,τι αλήθεια στην άποψη ότι η τυραννία επιβλήθηκε με τη συναίνεση του λαού. Και θα ήταν δύσκολο πολύ να αποδείξουμε την εγκυρότητα ενός συμβολαίου που θα περιείχε υποχρεώσεις μόνο για ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη, όπου θα δίνονταν όλα στη μια πλευρά και τίποτα στην άλλη,

Ο Αλφρέον Σίγντνεί, Άγγλος πολιτικός που εκτελέστηκε το 1683, για να ανατρέψει τις απόψεις του Φίλμερ, άφησε το έργο *Discours sur le gouvernement* (1698), που μεταφράστηκε το 1702.

Ο Ρουσό ασκεί μια πιο αναπτυγμένη κριτική σ' αυτή τη μοναρχική θεωρία στην *Πραγματεία περί πολιτικής οικονομίας*, όπου αναφέρει το όνομα του Φίλμερ. Ξαναβρίσκουμε αυτή την κριτική, πιο περιληπτική, στον Ντυντερό, στο έργο «*Αυτοριτέ politique*», σελ. 164. «*Classiques du peuple*», *Textes choisis*, τόμ. II.

1. Παρβλ. Μπουσέ (ό.π., βιβλίο II, άρθρο 3): «Η βασιλική εξουσία είναι πατριική και ο ίδιος ο χαρακτήρας της είναι η κολούση».

και όπου τα αργητικά στοιχεία θα βρίσκονταν μόνο τον έναν συμβαλλόμενο¹. Αυτό το απείριστο σύστημα απέχει πολύ από το να είναι, ακόμα και σήμερα, αυτό που εφαρμόζουν οι σάφρονες και καλοί μονάρχες, και ιδιαίτερα οι βασιλείς της Γαλλίας, όπως φαίνεται σε διάφορα μέρη των διαταγμάτων και κυρίως στο επόμενο απόσπασμα ενός διάσημου κειμένου, που δημοσιεύτηκε το 1667, εξ ονόματος και με διαταγή του Λουδοβίκου ΙΔ' :

«*ΑΣ μη λεχθεί λοιπόν ποτέ ότι ο μονάρχης δεν υπόκειται στους νόμους του κράτους του, μιας και το αντίθετο αποτελεί μια αλήθεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κάποιες φορές η κολακεία την έβλαψε, μα που οι καλοί ηγέτες την υπερασπίστηκαν σαν μια θεότητα, προστάτιδα των κρατών τους. Πόσο πιο δίκαιο είναι να λέγεται σύμφωνα με τον σοφό Πλάτωνα πως η τέλεια ευτυχία για ένα κράτος βρίσκεται εκεί όπου οι υπήκοοι υπακούν στον ηγέτη, ο ηγέτης υπακούει στο νόμο, και ο νόμος είναι σωστός και αποβλέπει πάντοτε στο κοινό συμφέρον.*»²

Δε θα σταθώ στο αν, αφού η ελευθερία είναι η ευγενέστερη αρετή του ανθρώπου, αυτός δεν υποβαθμίζει τον εαυτό του, δεν τοποθετείται στο επίπεδο του ζώου, που είναι υποδουλωμένο στο ένστικτο, δεν προσβάλλει μάλλον το δημοσιονόμο του, όταν απαγορεύεται δίχως διαταγή το πολυτιμότερο από τα χαρίσματά του, όταν υποχωρεί και διαπράττει όλα όσα αυτός του απαγορεύει, για να γίνει αρεστός σε έναν αφέντη σκληρό και άμυαλο, και στο αν ο ύψιστος αυτός εγγάτης θα έπρεπε να ενοχλείται περισσότερο βλέποντας να καταστρέφεται το καλύτερό του έργο από το να εξευτελίζεται. Θα αγνοήσω, αν θέλετε, την αυθεντία του Μπαρμπεράκ³, ο οποίος δηλώνει καθαρά, σύμφωνα με

1. Κατά τον Χομπς κάθε άτομο συνάπτει ένα συμβόλαιο με με κάθε ένα από τα άλλα άτομα που πρόκειται να συγκροτήσουν τη κοινωνία των πολιτών. Με το συμβόλαιο αυτό, δεσμεύεται να αλληλεπιδρά εντάλως την ελευθερία του προς όφελος ενός τρίτου (ατόμου ή συνέλευσης), υπό την προϋπόθεση ότι καθένας από τους υπόλοιπους θα κάνει το ίδιο. Έτσι, κάθε υπήκοος βρίσκεται συνδεδεμένος με το μονάρχη, ο οποίος, από τη μεριά του, δε δεσμεύεται σε τίποτα.

2. *Traité des droits de la reine très chrétienne sur divers Etats de la monarchie d'Espagne* (1667).

3. Ο Μπαρμπεράκ με μια περίεργη ασυνέπεια, αφού υποστηρίζει τη γνώμη του Πού-φεντοφ (βλ. παρακάτω), υποστηρίζει την αντίθετη γνώμη του Λοκ (*Du gouvernement civil*, κεφ. IV, παράγρ. 23).

Αυτή η αναφορά στον Μπαρμπεράκ δεν εμφανίζεται παρά στην έκδοση του 1782. Ο Ρουσό, σ' αυτό το σημείο, αποδέχεται καθ' ολοκληρίαν, τη θεωρία του Λοκ. Διάβασε επίσης στο *Πνεύμα των νόμων* (XV, 2, του Μοντεσκιέ) ότι: «Δεν είναι αλήθεια πως ένας ελεύθερος άνθρωπος μπορεί να πουληθεί.»

τον Λοκ, ότι κανείς δεν μπορεί να πουλήσει την ελευθερία του μέχρι να υποταχθεί σε μια αυθαίρετη εξουσία που του συμπεριφέρεται όπως θέλει: *γιατί, προσθέτει, θα ήταν σαν να πουλάει την ίδια του τη ζωή, της οποίας δεν είναι αφέντης*. Θα ρωτήσω μόνο με ποιο δικαίωμα αυτό που δε φοβήθηκαν τον αυτοεξευτελισμό τους σε τέτοιο σημείο, μπόρεσαν να υποδουλώσουν τους απογόνους τους στο ίδιο αίσχος, και να απαφηνθούν για λογαριασμό τους αγαθά που δεν εξαρτώνται από τη δική τους γενναιοδωρία, και που δίχως αυτά η ίδια η ζωή καταντάει δυσβάσταχτη για όλους εκείνους που τα αξίζουν.

Ο Πούφεντοφ λέει ότι μπορεί κανείς, όπως όταν μεταβιβάζει τα αγαθά του με συμφωνίες και συμβόλαια, να αποστρεφθεί και την ελευθερία του για χάρη κάποιου άλλου. Εδώ, μου φαίνεται πως υπάρχει ένας πολύ κακός συλλογισμός. Γιατί πρώτα-πρώτα, το αγαθό που παραχωρώ γίνεται ένα πράγμα εντελώς ξένο για μένα και η κομμεταχειριστή του με αφήνει αδιάφορο. Με ενδιαφέρει όμως να μη γίνει κατάχρηση της ελευθερίας μου, και δεν μπορεί παρά να είμαι υπεύθυνος για το κακό που θα με ανηγάσουν να κάνω, αν αφενθό να γίνω όργανο του εγκλήματος κατά του εαυτού μου. Επιπλέον, αφού το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν είναι παρά μόνο προϊόν συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων και ανθρωπίνη θεομορφία, ο καθένας μπορεί να διαθέτει ελευθερία ό,τι του ανήκει. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τα ουσιώδη δώρα της φύσης, όπως είναι η ζωή και η ελευθερία, που στον καθένα επιτρέπεται να τα χαίρεται, και που είναι όμως πολύ αμφίβολο αν έχει το δικαίωμα να τα αποστρεφτείται. Αφαιρώντας το ένα, υποβαθμίζει την ύπαρξή του, αφαιρώντας το άλλο, την αφανίζει. Και καθώς κανένα εφήμερο αγαθό δεν μπορεί να αντικαταστήσει ούτε το ένα ούτε το άλλο, με το να τα απαρνείται κανείς σε οποιαδήποτε τιμή, όσο μεγάλη κι αν είναι αυτή, προσβάλλει συγχρόνως και τη φύση και τη λογική. Αν όμως μπορούσε να ξεπουλήσει την ελευθερία του όπως θα έκανε με τα αγαθά του, θα υπήρχε μεγάλη διαφορά σε ό,τι αφορά τα παιδιά του, τα οποία δεν απολαμβάνουν τα αγαθά του πατέρα παρά μόνο με μεταβίβαση δικαιωμάτων, ενώ την ελευθερία, που είναι δώρο που τους δόθηκε από τη φύση, γιατί είναι ανθρωπι, οι γονείς δε θα είχαν κανένα δικαίωμα να τους την αποστρεφθούν. Έτσι, καθώς για τη θέσπιση της δουλείας έπρεπε να παραβιάσουν τη φύση, για να διατηρήσουν αυτό το δικαίωμα, χρειάστηκε να την αλλάξουν. Και οι νομοθέτες οι οποίοι αποφάνθηκαν βαρύνδουπα ότι το

1. Ο Ρουσό, αντίθετα με του νομικούς του φυσικού δικαίου, ξαναβρίσκει εδώ το αληθινό πνεύμα του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο θεωρεί έγκλημα την αλλοτρίωση της ελευθερίας.

παιδί ενός σκλάβου θα γεννιέται σκλάβος, αποφάσισαν, με άλλα λόγια, πως ένας άνθρωπος δε θα γεννιέται άνθρωπος!

Μου φαίνεται λοιπόν βέβαιο, ότι οι κυβερνήσεις όχι μόνο δεν ξεκίνησαν από την αυθαίρετη εξουσία, η οποία είναι ο εκφυλισμός τους, το οδικό τους σημείο, και τις ξαναοδηγεί τελικά στο νόμο του ισχυρότερου, του οποίου στην αρχή υπήρξαν το αντίδοτο, αλλά και ότι, ακόμα κι αν είχαν ξεκινήσει έτσι, η εξουσία αυτή, με το να είναι από τη φύση της παθάνομη, δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί για θεμέλιο των νόμων της κοινωνίας, και ούτε φυσικά στη θεοιοθετημένη ανισότητα.

Διχώς να ξανονυχτώ σήμερα στην έρευνα που θα πρέπει να γίνει για το πια θα μπορούσε να ήταν η φύση του θεμελιώδους συμφωνίου κάθε κυβερνήτης, περιορίζομαι να θεωρήσω εδώ, συμφωνά με αυτό που πιστεύεται, την ίδρυση του πολιτικού σώματος ως ένα αληθινό συμβόλαιο ανάμεσα στο λαό και τους ηγέτες που αυτός εκλέγει², συμβόλαιο με το οποίο τα δύο συμβαλλόμενα μέρη υποχρεούνται να υπακούουν στους συμφωνημένους νόμους, οι οποίοι αποτελούν και τους δεσμούς της ένωσης τους. Ο λαός, έχοντας συγκεντρώσει, σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές σχέσεις, όλες τις βουλίες του σε μια και μόνη, όλα τα όρθρα από τα οποία εκφράζεται αυτή η βούληση γίνονται ισάριθμοι θεμελιώκοι νόμοι που δεσμεύουν όλα τα μέλη του κράτους, χωρίς εξαίρεση, και που ένας απ' αυτούς ρυθμίζει την επιλογή και την εξου-

1. Αυτή τη φορά απορείπτονται τόσο οι ρωμαίοι νομικοί όσο και οι Γκρότιους και Πούφεντορφ. Η ελευθερία είναι δικαίωμα του ανθρώπου, και όχι, όπως στη Ρώμη, δικαίωμα του πολίτη. Αυτό το κείμενο είναι ένα από τα ερωτώτερα που γράφηκαν τον 18ο αιώνα υπέρ της ελευθερίας.

2. Από παρόμοια, διακρινόταν ένα σύμφωνο συνθήσεως με το οποίο τα άτομα σχημάτιζαν την κοινωνία των πολιτών, και ένα σύμφωνο υποταγής με το οποίο οι υπήκοοι ενάπθεταν τα δικαιώματά τους σε μια ξεχωριστή εξουσία κάτω από κάποιους προϋποθέσεις, τους θεμελιώδεις νόμους. Έτσι, οι νομικοί βάζουν στο δίκαιο το καθεστώς της μοναρχίας με περιορισμένες εξουσίες. Οι Εγκυκλοπαιδιστές, όπως ο Ντιντερό στο άρθρο «Πολιτική εξουσία» στην *Εγκυκλοπαίδεια*, ξαναπιάνουν αυτήν τη θεωρία. Ο Χομπς ήταν ο μόνος που την απέριπτε (βλ. υποσημείωση 15). Ο Ρουσό λοιπόν τάσσεται εδώ με τη γνώμη των Εγκυκλοπαιδιστών εναντίον του Χομπς, από την πλευρά της περιορισμένης μοναρχίας κατά της απόλυτης μοναρχίας. Αλλά το κάνει με τρόπο που δείχνει ότι σύντομα θα τα ξεπεράσει όλα αυτά. Η θέση του διπλού συμβολαίου είναι αναμφισβήτητη αφού καταλήγει στο μοίρασμα της εξουσίας μεταξύ του ηγεμόνα και των υπηκόων. Η διάνοια του Χομπς κατάλαβε ότι δεν μπορούμε να διαφύσουμε την εξουσία χωρίς κινδύνους για το Κράτος. Ο Ρουσό σύντομα θα ταχθεί με την άποψη αυτή. Θα απορρίψει το σύμφωνο υποταγής, με το *Συμβόλαιό του*, όμως, θα αναδείξει όχι τη μοναρχία όπως ο Χομπς, αλλά τη δημοκρατία.

Η αξία της φράσης υποδεικνύει ότι ο Ρουσό δεν έχει ακόμα επεξεργαστεί τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, αλλά ήδη θεωρεί την «κοινή γνώμη» ανεπαρκή.

σία των λειτουργιών, που είναι επιφορτισμένοι με την επίβλεψη της τήρησης των άλλων νόμων. Η εξουσία αυτή εκτείνεται σε οτιδήποτε θα βοηθούσε να διατηρηθεί το σύνταγμα, χωρίς να μπορεί όμως να το αλλάξει. Παρέχουν τιμές που κάνουν σεβαστούς τους νόμους και τους θεομοφύλακες, και, σ' αυτούς προσωπικά, προνομία που τους αποζημιώνουν για τον πολύ μόχθο που απαιτεί μια σωστή διαχείριση. Ο λειτουργός, από τη μεριά του, οφείλει να χρησιμοποιεί την εξουσία που του εμπιστεύθηκαν μόνο σύμφωνα με τις προθέσεις των εντολοδοτών να διασφαλίζουν στον καθένα τη δυνατότητα να χαιρέται ειρηνικά τα όσα του ανήκουν, και να προτιμά σε κάθε περίπτωση το γενικό καλό από το προσωπικό του συμφέρον.

Πριν η πείρα το δείξει, ή πριν η καλή γνώση της ανθρωπίνης καρδιάς προβλέψει την αναπόφευκτη καταστρατήγηση ενός τέτοιου συντάγματος, θα πρέπει αυτό να φαινόταν πολύ καλό, μιας και εκείνοι που ήταν επιφορτισμένοι με την τήρησή του είχαν οι ίδιοι μεγαλύτερο συμφέρον για τη διατήρησή του. Γιατί, αφού η ηγεσία και τα δικαιώματά της δε βασιζόνταν παρά στους θεμελιώδεις νόμους, αν αυτοί καταργούνταν, οι ηγέτες θα έπαιναν να είναι νόμιμοι, ο λαός δε θα είχε την υποχρέωση να υπακούει σ' αυτούς, και αφού ο νόμος και όχι ο λειτουργός αποτελούσε την ουσία του κράτους, ο καθένας θα επανερχόταν δικαιοδικά στη φυσική του ελευθερία. Αν το εξετάζαμε προσεκτικά, έστω και για λίγο, αυτό θα επιβεβαιωνόταν και από νεότερα στοιχεία, και θα βλέπαμε πως από τη φύση του το συμβόλαιο δεν μπορούσε να είναι ανέκκλητο: Γιατί αν δεν υπήρχε καμιά ανώτερη εξουσία που να εγγυάται την πίστη των συμβαλλομένων, ή που να τους αναγκάζει να εκπληρώνουν τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους, αυτοί θα παρέμεναν μόνο κριτές στη δική τους υπόθεση, και το καθένα από τα μέρη θα είχε πάντα το δικαίωμα να παρατηθεί από το συμβόλαιο, όταν θα νόμιζε ότι το άλλο μέρος παραβιάζει τους όρους ή ότι οι όροι αυτοί δεν τον συμφέρουν πια. Φαίνεται πως πάνω σ' αυτή την αξιολόγηση μπορεί να στηριχθεί το δικαίωμα της παραίτησης. Άρα, στην περίπτωση των ανθρωπίνων θεσμών που τώρα εξετάζουμε, αφού ο ηγέτης, ο οποίος έχει όλη την εξουσία στα χέρια του και οικειοποιείται όλα τα πλαυονεκτήματα του περισσότερο ο λαός, ο οποίος πληρωθεί από αυτήν, θα έφρασε πολύ περισσότερο ο λαός, ο οποίος πληρωθεί για όλα τα λάθη των ηγετών του, να έχει το δικαίωμα να αποποιήσει την εξάρτησή του. Οι φρικτές όμως διχόνομες, οι ατελείωτες ταρραχές που θα προκαλούσε οπωσδήποτε αυτή η επικίνδυνη εξουσία, δείχνουν, περισσότερο από κάθε άλλο, πόση ανάγκη είχαν οι κυβερνή-

1. Εδώ εμφανίζονται οι διαταγμοί του Ρουσό. Δεν τολμά να δηλώσει το δίκαιο

τάσταση, κράτησαν από κοινού την ανώτερη διαχείριση και σχημάτισαν τη δημοκρατία. Ο χρόνος έδειξε ποιο από τα σχήματα παρούσαζε περισσότερο πλεονεκτήματα για τους ανθρώπους. Ορισμένοι υποτάχτηκαν μόνο στους νόμους, άλλοι σύντομα υπάκουσαν σε αφέντες. Οι πολίτες θέλησαν να διατηρήσουν την ελευθερία τους, οι υπήκοοι σκέφτηκαν μόνο να την αφαιρέσουν από τους γείτονες, μην αντέχοντας να βλέπουν τους άλλους να χαίρονται ένα αγαθό, το οποίο οι ίδιοι δε χαιρόνταν πια. Με δυο λόγια, από τη μια υπήρχαν τα πλούτη και οι κατακτήσεις, και από την άλλη, η ευτυχία και η αρετή.

Στα διάφορα αυτά είδη των κυβερνήσεων, οι άρχοντες ήταν στην αρχή όλοι αρετοί. Και όταν τα πλούτη δεν είχαν τα πρῶτα, η προτίμηση στρεφόταν στην αξία που δίνει η φυσική ρώμη και στην ηλικία που δίνει την πείρα στις συναλλαγές και την ψυχραιμία στις διαβουλεύσεις. Οι αρχαίοι πρόγονοι των Εβραίων, οι δημιουργοί της Σπάρτης, η γερουσία της Ρώμης, και η ίδια η ετυμολογία της λέξης μας «Seigneur»², δείχνουν πόσο σεβαστοί ήταν άλλοτε οι ηλικιωμένοι. Όσο περισσότερο οι εκλογές ευνοούσαν ανθρώπους προχωρημένης ηλικίας, τόσο αυτές γίνονταν συχνότερες, και πιο αισθητές οι δυσκολίες που δημιουργούσαν. Άρχισαν ραδιουργίες, σχηματίστηκαν φατρίες, τα κόμματα σκλήρυναν, οι εμφύλιοι πόλεμοι φούντωσαν, τέλος, το αίμα των πολιτών θυσιάστηκε για την υποτιθέμενη ευτυχία του κράτους, και έφτασαν σε μικρή απόσταση από το να ξαναπέσουν στην παλιά αναρχία. Η φιλοδοξία των αρχόντων επαφελήθηκε από αυτές τις περιστάσεις για να δικαιωνήσει τα αξιώματά τους μέσα στη δική τους οικογένεια: Ο λαός συνθημιένος πια στην εξάρτηση, στην ησυχία και στις ανέσεις, και ανίκανος πια να σπάσει τις αλυσίδες του, σπυκατατέθηκε στο να αφήσει να μεγαλώσει η υποτέλειά του, για να εξασφαλίσει την ησυχία του, και έτσι οι ιθύνοντες, μισός και έγιναν άρχοντες κληρονομικά, συνήθισαν να βλέπουν το αξίωμά τους σαν ένα οικογενειακό αγαθό, να θεωρούν τον εαυτό τους ιδιοκτήτη του κράτους, του οποίου στην αρχή δεν ήταν παρόν οι λειτουργοί, να αποκάλουν τους συμπολίτες τους δούλους, και να τους προσιμετρώνουν σαν ζώα ανάμεσα στα πράγματα που τους ανήκουν, και να αυτοαποκόλυνται ισόθεοι και βασιλείς των βασιλείων.

1. Γόνιμη ιδέα. Ένας λαός που αποδέχεται την καταπίεση είναι έτοιμος να πάει άλλο να καταστρέψει την ελευθερία. Ο μαφίσσιμος ξαναπίνει την ίδια ιδέα συγκεκριμενοποιώντας την: «Δεν μπορεί να είναι ελεύθερος ένας λαός, που καταπιέζει άλλους λαούς.» Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Για την εθνική υπεργήφρανα των Μεγαλοφροσών», Άπαντα, τόμ. 26, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», σελ. 106.

2. Σ. τ. Μ., Seigneur, άρχων, ετυμολογία από το λατινικό semper που σημαίνει «μεγαλύτερος».

σεις των ανθρώπων από μια βάση πιο στέρεη απ' ό,τι είναι η λογική από μόνη της, και τόσο απαραίτητη ήταν, για τη δημόσια ησυχία, η παρέμβαση της θείας βούλησης, για να δώσει στην ανώτατη εξουσία ένα χαρακτηρισμό ιερό και απαραβίαστο που θα στερούσε από τον υπήκοο το ολέθριο δικαίωμα να τη μεταχειρίζεται κατά βούληση. Και μόνο τουτό το καλό να είχε κάνει η θρησκεία στους ανθρώπους, θα ήταν αρετό για να την αγαπήσουν και να την υιοθετήσουν, παρ' όλες τις υπερβολές της, αφού τους γλιτώνει από περισσότερο αματωκόλυμα απ' ό,τι προκαλεί ο φανατισμός¹. Ας συνεχίσουμε όμως στο δρόμο της υπόθεσης που ξεκινήσαμε.

Τα διάφορα είδη κυβερνήσεων έχουν την καταγωγή τους σε διαφορές λιγότερο ή περισσότερο μεγάλες που υπήρχαν ανάμεσα στα άτομα τη στιγμή της εγκαθίδρυσής τους. Ξεχώριζε ένας άνθρωπος για τη δύναμη, την αρετή, τα πλούτη ή την αξιοπιστία του; Εκλέγτηκε για ηγέτης αυτός μόνο, και το κράτος έγινε μοναρχικό. Αν ξεχώριζαν από τους υπόλοιπους αρκετοί που μεταξύ τους ήταν περίπου ίσοι, εκλέχτηκαν μαζί και έτσι δημιουργήθηκε η αριστοκρατία. Εκείνοι των οποίων η περιουσία ή τα προσόντα ήταν λιγότερο δυσανάλογα μεταξύ τους, και οι οποίοι είχαν λιγότερο απομακρυνθεί από τη φυσική κα-

του λαού να αντισταθεί στην καταπίεση, αν και συμφωνεί σ' αυτό με τους Εγκυκλοπαιδιστές. Πιο κάτω όμως (σελ. 146), θα δικαιολογήσει την εξέγερση κατά το δεσποτικό φαίνομα πως βρισκόμαστε σε δύο διαφορετικά στάδια της ανάπτυξης της κοινωνίας. Αλλά από ποια στιγμή, ο κρατικός λειτουργός «που έχει όλα την εξουσία στα χέρια, του» εξέρχεται από το πεδίο του δικαίου, για να εισέλθει σ' αυτή τη νέα φυσική κατάσταση που περιγράφεται παρακάτω; Εδώ υπάρχει μια αβεβαιότητα. Στο χειρόγραφο της Γενεύης (Plelade III, 304), ο Ρουσό θα πει: «Η σιωπή των πολιτών αρκεί για να απορριφθεί ένας μη αναγνωρισμένος αρχηγός, πρέπει να μιλήσουν για να τον εξουσιοδοτήσουν και να μιλήσουν με πλήρη ελευθερία. Κατά τ' άλλα, όλα όσα λένε οι νομικοί σύμβουλοι και εκείνοι που πληρώνονται γι' αυτό, καθόλου δεν αποδεικνύουν ότι λαός δεν έχει το δικαίωμα να ξαναπάει την ελευθερία που του έχουν σφετεριστεί, αλλά ότι είναι επικίνδυνο να το προσπαθήσει. Εξάλλου, αυτό είναι που δεν πρέπει να κάνει κανείς όταν γνωρίζει δυστυχίες μεγαλύτερες από να την έχει χάσει.» Βλέπει κανείς το δρόμο που ακολουθείται.

1. Μόνο η φρόνηση υπαγορεύει το απόπεισμα αυτό; Δεν είναι αδύνατο, ο Ρουσό, μετά τον Πουφεντορφ, να αποδέχεται εδώ τη θεωρία του θεού δικαίου, όχι ως θεμέλιο της ανώτατης αρχής, αλλά ως μέσο διακυβέρνησης. Κάτι τέτοιο θα ήταν λιγότερο περιεργό απ' ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά. Ο Ρουσό βλέπει τις αντιθέσεις που εμπλέκονται στη θεωρία του συμβολαίου που αποδέχεται προσωρινά. Η ανώτατη εξουσία είναι επιπλέον μοιρασμένη. Και η διαικτική του διάνοια δεν πηγάζει, εφόσον υπάρχουν τέτοιες αντιθέσεις. Αφού δεν μπορεί να καταλήξει σε μια θεωρία της δημοκρατίας με βάση τη συνθήκη υποταγής, καταφεύγει στο άλλο άκρο, στο θεό δίκαιο. Αργότερα, με την αλλαγή των αρχών, αλλάζουν ταυτόχρονα και οι συνέπειες.

Αν ακολουθήσουμε την πορεία της ανισότητας μέσα από τις διάφορες αυτές αλλαγές, θα δούμε ότι η θεμελίωση του νόμου και του δικαίωματος της ιδιοκτησίας ήταν το πρώτο της στάδιο, η εγκαθίδρυση της εξουσίας το δεύτερο, και το τρίτο και τελευταίο, η αλλαγή από νόμιμη εξουσία σε αυθαίρετη. Σε τρώπο ώστε η σχέση πλουσιούσ-φτωχός να έχει προέλθει από την πρώτη περίοδο, η σχέση ισχυρούς-αδυνάτος από τη δεύτερη, και από την τρίτη η σχέση αφέντης-δούλος, που αποτελεί και τον τελευταίο βαθμό της ανισότητας, και οριακό σημείο, όπου καταλήγουν στο τέλος όλες οι άλλες, μέχρως όπου κάποιες νέες επαναστάσεις διαλύσουν εντελώς την κυβέρνηση, ή την οδηγήσουν στο δρόμο της νόμιμης συγκρότησης.

Για να γίνει κατανοητή η αναγκαιότητα αυτής της πορείας, πρέπει να προσέξουμε λιγότερο τους λόγους που έκαναν απαραίτητη τη θέσπιση πολιτικού σώματος, και περισσότερο το σχήμα που αυτό παίρνει κατά την άσκηση της εξουσίας, και τα αναπόσπαστα μειονεκτήματα του: Γιατί τα ίδια πάθη που κάνουν απαραίτητη την κοινωνική θεσμοθέτηση, κάνουν αναπόφευκτη και την κατάχρηση της¹. Και καθώς, εκτός μόνο από τη Σπάρτη, όπου ο νόμος είχε πρωταρχικό του μέλημα τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και όπου ο Λυκούργος θέσπισε ήθη που τον απάλλαξαν σχεδόν από την προσθήκη νόμων, και καθώς οι νόμοι, λιγότερο δυνατοί γενικά από τα πάθη, συγκρατούν τους ανθρώπους δίχως να τους αλλάζουν, θα ήταν ευκολο να αποδειχθεί ότι κάθε καθεστώς, που χωρίς διασφορά και διάβρωση θα πορευόταν πάντοτε απολύτως σύμφωνα με τους σκοπούς της ιδρυτικής του, θα έχει εγκαθιδρευθεί χωρίς να υπάρχει ανάγκη, και ότι μια χώρα όπου κανείς δε θα καταπατούσε το νόμο και δε θα έκανε κατάχρηση του αξιώματος, δε θα είχε ανάγκη ούτε από κρατικούς λειτουργούς ούτε από νόμους.

Οι πολιτικές διακρίσεις ακολουθούνται απαραίτητα από τις ατομικές διακρίσεις. Η ανισότητα ανάμεσα στο λαό και τους ηγέτες του, που μεγαλώνει, γίνεται σύντομα αντιληπτή από τους ιδιώτες, και παραλλάζει με χίλιους τρόπους ανάλογα με τα πάθη, τα προσόντα και τις περιστάσεις. Ο αξιωματούχος δε θα μπορούσε να σφετεριστεί μια παράνομη εξουσία, χωρίς να δημιουργήσει κάποιους στους οποίους αναγκαστικά να παραχωρήσει ένα μέρος της. Άλλωστε, οι πολίτες δεν αποδέχονται την καταπίεση παρά μόνο όταν παρασύρονται από μια τυφλή φιλοδοξία και κοιτάζοντας περισσότερο προς τα κάτω παρά προς τα πάνω, η κυριαρχία γίνεται γι' αυτούς πολυτιμότερη από την ανεξαρτησία, και δέχονται να φέρουν τα δεσμά για να μπορέσουν κι αυτοί με τη σειρά τους να τα επιβάλουν. Είναι πολύ δύσκολο να υπο-

1. Να ένα από τα πιο αξιοσημεία, λόγω του διαλεκτικού τους σφρίγγους, σημεία.

τάξεις κάποιον που δεν αποζητά καθόλου να διατάξει και ακόμα και ο πιο επιδέξιος πολιτικός δε θα κατόρθωνε να υποτάξει ανθρώπους που δεν επιθυμούν παρά μόνο να είναι ελεύθεροι. Όμως, η ανισότητα που δεν επιθυμούν παρά μόνο να είναι ελεύθεροι, και δειλές, επεκτείνεται χωρίς δυσκολία ανάμεσα σε ψυχρές φιλοδοξίες και δειλές, πάντα έτοιμες να δεχτούν τα ενδεχόμενα της τύχης και σχεδόν αδιφορώντας αν θα διαφεντεύουν ή θα υπηρέτησουν ανάλογα με το αν αυτή η τύχη είναι ευνοϊκή ή αντίξοχη. Κάποιος έτσι πρέπει να είναι και ήθε κάποτε ο καιρός όπου ο λαός υπέστη τέτοια διαστρέβλωση στο πώς έβλεπε τα πράγματα, που οι αφηγητοί του δεν είχαν παρά να πουν στον πιο μικρό άνθρωπο: «Γίνε μεγάλος σ' όλο τον κόσμο και στα ίδια νεία», και αμέσως φάνταζε μεγάλος σ' όλο τον κόσμο και στα ίδια του τα μάτια, και οι απόγονοί του ακόμα διατρανώνονταν όλο και περισσότερο, όσο απομακρύνονταν απ' αυτόν. Όσο πιο μακρινή και αβέβαιη ήταν η αιτία, τόσο το αποτελεσμα μεγαλύτερο. Όσο πιο πολλούς εμπέληδες μέτραγε μια οικογένεια τόσο πιο ένδοξη γινόταν!

Αν ήταν να επεκταθεί σε λεπτομέρειες, θα εξηγούσα ευκόλα με τι τρόπο η ανισότητα στην υπόληψη και στο κύρος γίνεται αναπόφευκτη ανάμεσα στους ιδιώτες (XIX), καθώς, ενυμμένοι στην ίδια κοινωνία, είναι αναγκασμένοι να αλληλοσυγκρίνονται και να υπολογίζουν τις διαφορές που ανακαλύπτουν στη συνεχή χρήση των μιν από τους δε που είναι αναγκασμένοι να κάνουν. Οι διαφορές αυτές είναι πολλών ειδών, αλλά γενικά ο πλούτος, η ευγενής καταγωγή ή ο βαθμός, η δύναμη και η προσωπική αξία είναι οι κυριότερες διακρίσεις που με αυτές μετριούνται οι άνθρωποι στην κοινωνία, και θα μπορούσα να αποδείξω ότι η αξιωμαία ή η σύγκρουση μεταξύ των διαφοροεικών αυτών δυνάμεων είναι ο πιο άσφαλής δείκτης ενός καλά ή κακά συγκροτημένου κράτους. Θα έδειχνα ότι από τα τέσσερα αυτά είδη ανισότητας, τα ατομικά προσόντα είναι η πηγή όλων των άλλων. Ο πλούτος δε, η τελευταία ανισότητα στην οποία καταλήγουν όλες οι άλλες, γιατί με το να είναι ο πιο άμεσα χρήσιμος στην καλοζωία και ο πιο εύκολος στη μεταβίβαση, ευκόλα τον χρησιμοποιούν για να εξαγοράσουν τα υπόλοιπα. Παρατήρηση που δίνει την ευχέρεια να κρίνει κανείς με ακριβή ακρίβεια σε τι μέτρο κάθε λαός απομακρύνθηκε από την πρωταρχική του συγκρότηση, και πόσος είναι ο δρόμος που διέτρεξε στην κατεύθυνση του οριακού σημείου της σήψης. Θα διαπίστωνα σε τι βαθμό αυτή η παγκόσμια επιθυμία για φήμη, τιμές και διακρίσεις που μας κατασταπαράζει όλους, ασκεί και συγκρίνει τα προσόντα και τις δυνά-

1. Αυτό είναι για τους ευγενείς της εποχής.

1. Ο Μαξ θα πει πως στο καπιταλιστικό καθεστώς όλα αγοράζονται, ακόμα και οι συνειδήσεις.

μεις μας: πόσο προικαλεί και πολλαπλασιάζει τα πάθη, και πόσο, έχοντας κάνει όλους τους ανθρωπίνους ανταγωνιστές, αντίζηλους ή μάλλον εχθρούς, προκαλεί καθημερινά αντιξοότητες, επιτυχίες και κάθε είδους καταστροφές, ριχώντας στην ίδια κονίστρα τόσους ανταγωνιστές. Θα έδειχνα πως σ' αυτή τη διακαή επιθυμία να μιλούν για μας, σ' αυτή τη μανία για διάκριση που μας κρατάει σχεδόν πάντα έξω από τον εσωτό μας, οφείλουμε ό,τι καλύτερο και ό,τι χειρότερο υπάρχει στην ανθρωπότητα: Τις αρετές και τις κακίες μας, τις γνώσεις και τις πλάθνες μας, τους κατακτητές και τους φιλοσόφους μας. Δηλαδή, ένα πλήθος από κακά πλάσι σε έναν μικρό αριθμό από καλά. Θα αποδεικνύατε τέλος, πως αν βλέπαμε μια χούφτα ισχυρούς και πλούσιους στην κορυφή του μεγαλείου και του πλούτου, ενώ το πλήθος σέρνεται στο σκοτάδι και στη δυστυχία, είναι γιατί οι πρώτοι δεν εκτιμούν τα όσα χαιρόνται παρά μόνο γιατί οι άλλοι τα στερούνται και πως δίχως καμιά αλλαγή στην κατάσταση τους, θα έπαιναν να είναι ευτυχημένοι, αν ο λαός έπαυε να είναι εξεθλιωμένος.

Αυτές όμως οι λεπτομέρειες θα μπορούσαν μόνες τους να αποτελέσουν το υλικό μιας σημαντικής εργασίας, όπου θα ζυγίζονταν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα κάθε είδους διακυβέρνησης, σε σχέση με τα δικαιώματα της φυσικής κατάστασης, και όπου θα αποκαλύπτονταν όλες οι διαφορετικές όψεις με τις οποίες η ανισότητα εμφανίστηκε μέχρι αυτή τη μέρα, και που θα μπορούσε να εμφανιστεί ανά τους αιώνες, ανάλογα με τη φύση των διακυβερνήσεων και των αλλαγών που ο χρόνος απαιτείται θα έφρανε. Θα βλέπαμε το πλήθος να καταπιέζεται στο εσωτερικό από την ίδια τη σείρα προφύλαξης που πήρε ενάντια σ' αυτό που το απειλούσε από έξω. Θα βλέπαμε την καταπίεση να αυξάνει συνέχεια, χωρίς να μπορούν ποτέ οι καταπιεζόμενοι να γνωρίζουν ποιο θα είναι το όριο της, ούτε ποια νόμιμα μέσα θα τους επέμεναν για να τη σταματήσουν. Θα βλέπαμε τα δικαιώματα των πολιτών και τις εθνικές ελευθερίες να σβήνουν σιγά-σιγά, και οι διαμαρτυρίες των ανίσχυρων να θεωρούνται ψεύθοι στασιαστών. Θα βλέπαμε την πολιτική να περιορίζει σε μια μισθοφορική μερίδα του λαού την τιμή του να υπεραιμνείται της κοινής υπόθεσης. Θα βλέπαμε να βγαίνει από εδώ η αναγκαιότητα των φόρων, τον απογοητευμένο γεωργό να εγκαταλείπει τον αγρό του ακόμοι και σε καφό ειρήνης και να αφήνει το υνί για να ζωστεί το ξίφος! Θα βλέπαμε να γεννιούνται οι ολέθριοι και παρ'ότι κανόνες πάνω στο ζήτημα τιμής. Θα βλέπαμε τους υπερασπιστές της πατρίδας να κατα-

1. Εδώ αναφέρεται η ιδέα του εθνικού στρατού που τέθηκε σε εφαρμογή από την επανάσταση. Έχει ήδη εμφανιστεί και στον *Ηγέμονα* του Μακιαβέλι.

λήγουν αγνά ή γρήγορα εχθροί της, κρατώντας αδιάκοπα το όπλο ενάντια στους συμπολίτες τους, και θα έρχονταν καιρός που θα τους ακούγαμε να λένε στον καταπιεστή της χώρας τους:

*Pectore si fratris gladium juguloque parentis
condere me jubeas, gravidosque in viscera partu
conjugis, invita peragam tamen omnia dextra.¹*

Από την άκρα ανισότητα στις συνθήκες και στις περιπτώσεις, από την ποικιλία των παθών και των χαρακτηρισμών, από τις περιττές τέχνες, από τις βλαβερές τέχνες, από τις επιπόλαιες γνώσεις θα έβγαине μια πληθώρα προκαταλήφων που θα ήταν αντίθετες τόσο προς τη λογική όσο προς την ευτυχία και την αρετή. Θα βλέπαμε τους ηγέτες να υποθάλπουν όλα όσα μπορούν να αποδυναμώσουν ενωμένους ανθρώπους, χωρίζοντάς τους. Όλα όσα μπορούν να δώσουν στην κοινωνία μια επίφαση ομόνοιας και να σπεύρουν σ' αυτή το σπόρο ενός πραγματικού διχασμού. Όλα όσα μπορούν να εμπνεύσουν στις διάφορες κατηγορίες τη δυσπιστία και το αμοιβαίο μίσος από την αντίθεση των δικαιωμάτων και των συμφερόντων τους, και να δυναμώσει κατά συνέπεια την εξουσία που τους ελέγχει όλους.

Ξεκινώντας από αυτή τη διαταραχή και από αυτές τις μεταβολές, ο δεσποτισμός, σπικνώνοντας βαθμιαία το ατορροπιο κεφάλι του και καταπαράζοντας σιδηρίστε καλό και γερό θα αντιλαμβάνονταν πως υπάρχει σε ολόκληρη την επικράτεια, θα κατόρθωνε στο τέλος να ποδοπατήσει τους νόμους και το λαό, και να εδραιωθεί πάνω στα ερείπια της δημοκρατίας. Οι καιροί που θα προηγούνταν αυτής της τελευταίας μεταβολής, θα ήταν καιροί ταραχών και μεγάλων συμφορών, στο τέλος, όμως, όλα θα γίνονταν βορά του τέρατος, και οι λαοί δε θα είχαν πια αρχηγούς ούτε νόμους, αλλά μόνο τυράννους. Από τη στιγμή αυτή, επίσης, θα έπαυε να γίνεται λόγος για ήθη και αρετή, γιατί παντού, όπου βασίλευει ο δεσποτισμός, *cui ex honesto nulla est spes²*, δεν ανέχεται κανένα άλλον αφέντη. Από τη στιγμή που αυτός μιλά, δεν πρόκειται να συμβουλευτεί ούτε την τιμιότητα ούτε το καθήκον, και η πιο τυφλή υπακοή είναι η μόνη αρετή που μένει για τους δούλους.

1. «Αν με διατάξεις να μπιξώ ένα μαχαίρι στο στήθος του αδελφού μου, στο λαμό του πατέρα μου ή στα σπλάχνα της εγκύου γυναίκας μου, το χέρι μου θα νιώσει απέχθεια, όμως θα το κάνω.» (Λουκανός, I, 376).

2. «Που δεν έχει τίποτα να ελπίζει από την τιμή.» Κατά τον Vaughan, *Political Writings of Jean-Jacques Rousseau*, 2 τόμοι, Κέμπριτζ 1915, ίσως πρόκειται για μια αλατιμένη φράση από τον Τάκωτο (*Ιστορία*, I, 21): «*cui compositis rebus nulla spes*: ο οποίος δεν έχει τίποτα να ελπίζει από την ορθή τάξη.»

Εδώ βρίσκεται το τελευταίο όριο της ανισότητας, και το έχω στο σημείο που κλείνει τον κύκλο και πλησιάζει στο σημείο από το οποίο ξεκίνησα! Εδώ οι ιδιώτες όλοι ξαναγίνονται ίσοι, γιατί πια δεν είναι τίποτα, και, μιας και οι υπήκοοι δεν έχουν άλλο νόμο πια από τη βούληση του αφέντη, ούτε ο αφέντης άλλο κανόνα από τα πάθη του, οι έννοιες του καλού και οι αρχές της δικαιοσύνης, από εδώ κι εμπρός, εξαφανίζονται. Εδώ, όλα υπάγονται μόνο στο νόμο του ισχυρότερου, και συνεπώς σε μια νέα φυσική κατάσταση διαφορετική από αυτήν που ξεκινήσαμε, αφού η μια ήταν η φυσική κατάσταση μέσα στην καθαρότητα της, ενώ η τελευταία είναι ο καφός μιας υπέρμετρης διάβρωσης. Υπάρχει άλλωστε τόσο μικρή διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές καταστάσεις, και είναι τόσο πολύ διαλυμένο από το δεσποτισμό το συμβόλαιο της δικαιοσύνης, που ο σφετεριστής της εξουσίας είναι αφέντης μόνο για όσο διάστημα είναι ισχυρότερος, και μόλις γίνει δυνατό να εκδιωχθεί, δεν μπορεί να διαμορφωθεί για τη βία. Η εξέγερση που έχει ως αποτέλεσμα το φόνο ή την εκθρόνιση ενός ηγεμόνα είναι μια πράξη το ίδιο νόμιμη με εκείνες που ο ίδιος έκανε προτού διαφεντευόταν τη ζωή και το βίος των υπηκόων του. Η βία και μόνο τον στηρίζει, η βία, και μόνο αυτή, τον ανατρέπει. Όλα γίνονται, έτσι, σύμφωνα με τον κανόνα της φύσης, και ανεξάρτητα από την έμφαση και το είδος των συγχών και μικρών μεταβολών, κανένας δεν μπορεί να διαμαρτυρηθεί για την αδικία, αλλά μόνο για την απειραστική ή την ατυχία του.

Αποκαλύπτοντας έτσι τους ξεκαρμένους και χυμένους δρόμους που πρέπει να οδηγήσαν τον άνθρωπο από τη φυσική διαβίωση στην κοινωνική ζωή, αποκαθιστώντας, με τις ενδιάμεσες θέσεις που μόλις σημείωσα, αυτές που ο χρόνος που με πιέζει με έκανε να παραλείψω, ή που η φαντασία δε μου υπέδειξε, κάθε προσεκτικός αναγνώστης δεν μπορεί παρά να εντυπωσιαστεί από την τεράστια απώσση που χωρίζει αυτές τις δύο καταστάσεις. Μέσα σ' αυτή την αρχή διαδοχής των πραγμάτων θα δει τη λύση σε άπειρα ηθικά και πολιτικά προβλήματα, που οι διανοητές δεν μπορούσαν να λύσουν. Θα λύσει πως αφού το ανθρώπινο γένος μιας εποχής δεν είναι το ανθρώπινο γένος μιας άλλης εποχής, ο λόγος που ο Διογένης δεν έβρισκε

1. Βλ. στην εισαγωγή το απόσπασμα από τον Ένγκελς.
2. Ο Ντιντιέρ, στο άρθρο «Autorité politique» στην *Εγκυκλοπαίδεια*, δικαιολογεί με τον ίδιο τρόπο την εξέγερση εναντίον του δεσποτισμού. (Αποσπάσματα από τον Ντιντιέρ, II, 164, στο *Classiques du peuple*).
3. Γόνιμη ιδέα, την οποία θα αναπτύξει ο μαξεμισμός: Στην ιστορία τα προβλήματα που τίθενται από τις κοινωνικές επιστήμες θα βρουν τη λύση τους.

πουθενά άνθρωπο είναι ότι έψαχνε ανάμεσα στους συγχρόνους του τον άνθρωπο μιας εποχής που δεν υπήρχε πια. Θα έλεγε πως ο Κράτων χάθηκε μαζί με τη Ρώμη και την ελευθερία, επειδή δεν ανήκε στον αιώνα του, και πως ο πιο μεγάλος από τους ανθρώπους ξάφνιασε απλώς τον κόσμο τον οποίο θα είχε κυβερνήσει πεντακόσια χρόνια πριν. Με δυο λόγια, θα εννοήσει με ποιο τρόπο η ψυχή και τα ανθρώπινα αισθήματα, με το να αλλοιώνονται ανεπαίσθητα, αλλάζουν φύση, γιατί οι ανάγκες και οι απολαύσεις μιας αλλιάζουν αντικείμενο με το πέρασμα του χρόνου, γιατί με το να εξαφανίζεται βαθμιαία ο πρώτοχικός άνθρωπος, η κοινωνία δεν προσφέρει πια στα μάτια του σοφού παρά ένα συννοηλέυμα ψεύτικων ανθρωπών και προσποιητών αισθημάτων, που είναι αποτέλεσμα όλων των νέων αυτών σχέσεων και δεν έχουν κανένα αληθινό στήριγμα μέσα στη φύση. Εκείνο που σ' αυτό το ζήτημα μας διδάσκει η σκέψη, μας το επιβεβαιώνει απόλυτα η παρουσίαση: Ο πρωτόγονος διαφέρει τόσο πολύ από τον πολιτισμένο άνθρωπο στα συναισθήματα και στις προτιμήσεις, που εκείνο, το οποίο αποτελεί για τον έναν την υπέρτατη ευτυχία, τον άλλον τον οδηγεί στην απελπισία. Ο πρώτος αποπνέει σχολή και ελευθερία, θέλει να ζει και να μην ασχολείται με τίποτα, τόσο που ακόμη και η αταξία του στωικού φιλοσόφου να μη συγκρίνεται με τη βαθιά οδύνη του για οτιδήποτε άλλο. Αντίθετα, ο πολίτης³, πάντα δραστήριος, ιδρώνει, καταπονείται, βασανίζεται συνέχεια για να βρει ασχολίες περισσότερο κουραστικές: Εργάζεται ως το θάνατό του, για να μπορέσει μάλιστα να ζήσει τρέχει να τον συναντήσει, ή αταρνιέται τη ζωή για να κερδίσει την αθανασία. Καλόπιάνει τους ισχυρούς, που τους μισεί, και τους πλούσιους, που τους περιφρονεί. Δεν παραλείπει τίποτα στην προσπάθεια να επιτύχει να έχει την τιμή να τους υπηρέτει, καιχιέται για τη δουλικότητά του και για την προστασία τους και, περιήφανος για τη σκλαβιά του, μιλά με περιφρόνηση γι' αυτούς που δεν έχουν την τιμή να τη μοιράζονται μαζί του. Τι θέαμα θα αποτέλούσαν οι επίτιμες και ζηλευτές ασχολίες ενός ευρωπαϊκού υπουργού για έναν κάτοικο της Καραϊβικής!! Πόσους σκληρούς θανάτους δε θα προτιμούσε αυτός ο ράθυμος άρχιως από τη φρίκη μιας τέτοιας ζωής, που συχνά δεν απαλύνεται ούτε από την ικανοποίηση της σωστής πράξης; Για να διακρίνει όμως το σκοπό όλων αυτών των φροντίδων, θα

1. Κατά συνέπεια, ο αφρημένος λογισμός βεβαιώνει συνέχεια πιο μπροστά από την παρατήρηση.
2. Ψυχική ειρήνη στην οποία καταλήγει ο σόφρων στωικός καταπιέζοντας τα πάθη.
3. Η λέξη εδώ δεν έχει την έννοια που θα είχε στο Κοινωνικό Συμβόλαιο. Είναι ο άνθρωπος της κοινωνίας των πολιτών της εποχής του.

έπρεπε οι λέξεις *δύναμη* και *φύση* να είχαν κάποιο νόημα στη σκέψη του, να είχε μάθει πως υπάρχει ένα είδος ανθρώπων που υπολογίζουν πολύ τα βλήματα των άλλων, που νιώθουν ευτυχισμένοι και ικανοποιημένοι από τον εαυτό τους πιο πολύ μέσα από τη μαρτυρία των άλλων παρά από τη δική τους. Αυτού του είδους είναι ασφαλώς η πραγματική αιτία για όλες αυτές τις διαφορές: Ο άγριος ζει μέσα στον εαυτό του, ενώ ο κοινωνικός άνθρωπος, πάντα έξω από τον εαυτό του, δε ζει παρά μέσα από τη γνώμη των άλλων και είναι σαν να αντλεί το αίσθημα της ιδίας του της ύπαρξης από την κρίση των άλλων και μόνο! Δεν έχω την πρόθεση να δείξω πως από μια τέτοια τοποθέτηση γεννιέται τόση αδιαφορία για το καλό και το κακό, με όλα αυτά τα τόσο ωραία κηρύγματα περί ηθικής: πώς, μιας και όλα σταματούν στην επιφάνεια, κατανοούν να είναι όλα ψεύτικα και προσποιητά: Τιμή, αγάπη, αρετή, και συχνά μέχρι κι αυτά τα ελαττώματα για τα οποία ανακαλύπτουν τελικά τον τρόπο να καμαρώνουν: πώς με δυο λόγια, ζητώντας πάντα από τους άλλους να μας πουν ποιου είμαστε και μην τολμώντας ποτέ να αναρωτηθούμε οι ίδιοι γι' αυτό, περαιοχιμένοι από τόση δύναμη σκέψης, τόσο ανθρωπιά, τόσο καλούς τρόπους και υπέροχα γνωμικά, δεν έχουμε παρά μια εμφάνιση απαιτηλή και φρούδα, τιμή δίχως αρετή, λογική δίχως φρόνηση, και απόλαυση δίχως ευτυχία. Μου είναι αρκετό να έχω αποδείξει πως δε βρισκείται εδώ η γνήσια κατάσταση του ανθρώπου, και πως το πνεύμα και μόνο της κοινωνίας και η ανισότητα την οποία αυτή γεννά αλλάζουν και αλλοιώνουν σε τέτοιο βαθμό όλες τις φυσικές μας καταβολές.

Δοκίμασα να παρουσιάσω την καταγωγή και την εξέλιξη της ανισότητας, την ίδρυση και την κατάχρηση των πολιτικών κοινωνιών, στο μέτρο που μπορούμε να τις συνάγουμε από τη φύση του ανθρώπου, με μοναδικό φως το φως της σκέψης, και άσχετο με τα ιερά δόγματα που δίνουν στην ανώτερη εξουσία την έγκριση του θείου δικαίου². Από την παρουσίαση αυτή συνάγεται ότι η ανισότητα, ενώ είναι σχεδόν μηδενική στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, αντλεί τη δύναμη και την αύξηση της από την ανάπτυξη των ικανοτήτων μας και από την πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος, και γίνεται μόνιμη και νόμιμη με την εγκαθίδρυση της ιδιοκτησίας και των νόμων. Βγαίνει ακόμη το συμπέρασμα πως η ηθική ανισότητα, που είναι επιτηρητή μόνο από το θετι-

1. Τέτοια είναι η μεγάλη διαστρέφση της κοινωνίας που βασίζεται στην ανισότητα. Η αγάπη του εαυτού αφαιρεί από τον άνθρωπο τον εαυτό του. Όλες οι προσπάθειες του Ρουσό θα στραφούν στο να διδάξουν τον άνθρωπο πώς να ξαναβρεί τα εσωτερικά του πλούτη.

2. Πάλη πρόταση με το ύφος που είχαμε βρει στην αρχή.

κό δίκαιο, είναι αντίθετη προς το φυσικό δίκαιο, κάθε φορά που δε συμβαδίζει, στην ίδια αναλογία, με τη σωματική ανισότητα. Διάκριση που προσδιορίζει αρκετά τι πρέπει να σκεφτούμε επί του προκειμένου για το είδος της ανισότητας που δεσπόζει ανάμεσα σε όλους τους λαούς με πολιτική και κοινωνική οργάνωση. Γιατί είναι φανερά αντίθετο προς τον φυσικό νόμο, όποιον ορισμό κι αν του δώσουμε¹, ένα παιδί να προστάζει ένα γέροντα, ένας ηλίθιος να οδηγεί ένα μυαλωμένο και μια χούφτα άνθρωποι να κολιμπούν σε περιόσια αγαθά, τη στιγμή που το πλήθος των πεινασμένων στερείται τα απολύτως απαραίτητα.

1. Η ερώτηση είχε χωρίς αμφιβολία τεθεί άσχημα (βλ. σελ. 69). Ο Ρουσό όμως απαντάει με σαφήνεια, όχι. Αυτό το αξιωματικό τέλος, από μόνο του, δικαιολογεί την έντιμη αποτυχία που υπέστη ο συγγραφέας από την Ακαδημία της Ντιζόν. Μπορεί κανείς να διακρίνει στις τελευταίες αυτές γραμμές κάτι που θυμίζει τον Montaigne (*Des Cannibales*, I, 31): «Είχαν αντίληφθεί πως υπήρχαν ανάμεσα μας γεμάτοι και χορτασμένοι από κάθε είδους αγαθά, και οι συνέταιροί τους στέκονται στις πόρτες τους, αδύνατοι από την πείνα και τη φτώχεια: και έβρισκαν περιέργο το πώς αυτοί οι συνέταιροι, εδώ σε ένδεικα, μπορούσαν να υποφέρουν μια τέτοια αδικία.» Αλλά δεν είναι παρά μια προσέγγιση. Ο επίλογος του Ρουσό είναι εντελώς δικός του.